

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

SƏKİNƏ İLHAM qızı NİFTƏLİYEVƏ

ABŞ-IN CƏNUBİ QAFQAZDA MÜASİR XARİCİ SİYASƏTİ

İxtisaslaşma: HSM – 060211 – Ölkəşünaslıq (ABŞ üzrə)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

N. Hüseynova

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 3-8

I FƏSİL. Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətinin öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları..... 9-41

1.1.Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətinin təhlili.....9-22

1.2.ABŞ-ın xarici siyasətinin doktrinal imperativləri və institusional amilləri.....22-32

1.3.Cənubi Qafqazın müasir vəziyyəti.....32-40

II FƏSİL. ABŞ-ın Cənubi Qafqazda xarici siyasətinin strateji təlimatları....41-72

2.1.ABŞ siyasətinin Qafqaz regionunda məqsəd və vəzifələri.....41-53

2.2.Amerika strategiyasının Cənubi Qafqazda tətbiqi: əsas alətlər və meyllər53-62

2.3.ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı xarici siyasəti: Rusiya proyeksiyası.....63-72

NƏTİCƏ.....73-75

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....76-87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Birləşmiş Ştatlar dünyanın aparıcı dövlətidir. Beynəlxalq münasibətlər birqütblü dünyanın böhranı şəraitini yaşasa da, Birləşmiş Ştatların siyasi təsir gücü bütün digər aktorları üstələyir. Birləşmiş Ştatların maraq sferasına bu və ya digər dərəcədə bütün dünya daxildir. C.Buşun hakimiyyət illərində Xəzər hövzəsi, Şərqi Avropa və Orta Asiya ABŞ-ın xarici siyasətinin diqqət mərkəzində idi. Cənubi Qafqaz məkanı öz növbəsində adı çəkilən regionlara daxildir. B. Obamanın hakimiyyət illərində Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz regionuna marağı nisbətən azalmışdır. 2008-ci ildən Birləşmiş Ştatlar Asiya-Sakit okean regionunu özləri üçün prioritet məkan olaraq seçmişlər. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionundan uzaqlaşaraq Asiya-Sakit okean regionuna istiqamətlənməsi prezident D.Trampın hakimiyyət illərində də özünü qorumuşdur. Bu illər ərzində Cənubi Qafqazda vacib proseslər baş vermişdir. Azərbaycan Cənub Qaz Dəhlizini yekunlaşdırmış, Ermənistanda 2018-ci ildə hakimiyyət dəyişikliyi baş tutmuş, Gürcüstanın Aİ ilə münasibətləri inkişaf etmiş və Ermənistanla Azərbaycan arasında 2020-ci ildə müharibə baş vermişdir. Bütün bu proseslərdə Birləşmiş Ştatlar passiv də olsa, amma iştirak etmişdir. Bütün bu proseslərdə ABŞ-ın təsir və iştirakının öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan karbohidrogen resurslarla zəngin bir ölkədir. Azərbaycanın zəngin enerji resursları Gürcüstan vasitəsilə Qərb ölkələrinə daşınır. Azərbaycanın Xəzər dənizinə, Gürcüstanın isə Qara dənizə çıxışı vardır. Bu geoiqtisadi faktorlar ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionuna diqqətini şərtləndirən amillərdən biridir.

Cənubi Qafqaz vacib geosiyasi məkanda yerləşir. Regionun lider dövləti olan Azərbaycan, şimaldan Rusiya, cənubdan İran ilə sərhəddir. Hər iki ölkə ABŞ-ın beynəlxalq arenada rəqibləridir. Xəzər dənizi və Mərkəzi Asiyaya çıxış baxımından Azərbaycan Birləşmiş Ştatlar üçün logistik əhəmiyyət kəsb edir. Öz növbəsində Gürcüstan Qara dəniz ölkəsi kimi ABŞ üçün vacib geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Soyuq müharibə dövründə Qara dəniz ölkələrindən yalnız biri – Türkiyə ABŞ-ın müttəfiqi idi. Digər beş ölkə ya SSRİ, ya da SSRİ-nin rəhbərlik

etdiyi Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvləri idi. SSRİ-nin parçalanması və NATO-nun şərqə genişlənməsi Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil ölkələrin NATO-ya üzv olmasına, Ukrayna və Gürcüstanın isə ABŞ ilə sıx əməkdaşlığına gətirdi. Məsələyə qlobal miqyasda nəzər yetirdikdə ABŞ-ın Gürcüstana marağının səbəblərindən biri Rusiyanın Qara dəniz hövzəsindən sıxışdırılması ilə bağlıdır. Cənubi Qafqazın ən zəif dövləti olan Ermənistan, ABŞ-ın rəqibi olan Rusiyanın satelit dövlətidir. Buna baxmayaraq Birləşmiş Ştatların İraqdan sonra ən böyük səfirliyi məhz Ermənistanda yerləşir. Böyük səfirlik və ABŞ-da güclü erməni diasporunun mövcudluğu Vaşinqtonun bu Cənubi Qafqaz ölkəsinə marağını həmişə gündəmdə saxlayır.

II Qarabağ müharibəsindən sonra NATO-da Birləşmiş Şatlardan sonra ikinci güclü orduya malik Türkiyə Rusiyanın ənənəvi nüfuz sferası olan Cənubi Qafqazda möhkəmlənə bilmişdir. Bütün bu faktorlardan savayı 2021-2022-ci ildə Qərb və Rusiya arasında geosiyasi ziddiyyətlər öz pik nöqtəsinə çatmışdır. Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi ABŞ başda olmaqla Qərb ölkələrinin Rusiyaya qarşı sərt sanksiyalar qəbul etməsinə gətirmişdir. Belə şəraitdə Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyini alternativ mənbələr hesabına təmin etmək aktuallaşmışdı. Bütün bu hadisələr C.Bayden administrasiyasının Cənubi Qafqaza diqqətini artırdı.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqat prosesində mövzu ilə bağlı geniş ədəbiyyat siyahısı və nəşr olunmuş elmi məqalələr öyrənilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə ABŞ-da və Azərbaycanda çoxlu sayda elmi iş, kitab, dərslik, dərs vəsaiti və elmi məqalələr yazılıb.

Dissertasiyanın yazılması müddətində nəzər salınan ədəbiyyatlar içərisində ilk növbədə Birləşmiş Ştatların konstitusiyasını (18), Konqresin və prezidentin qəbul etdiyi müvafiq normativ-hüquqi aktları (90, 103), ABŞ-ın xarici siyasətinə dair Ali Məhkəmənin qərarlarını (101), ABŞ prezidentlərinin qəbul etdiyi xarici siyasət doktrinalarını (72, 98), Milli Təhlükəsizlik Strategiyalarını (44, 62, 91, 92, 93, 94, 95) və Dövlət Departamentinin müvafiq bəyanatlarını (78, 79, 80, 84, 85, 86) qeyd etmək zəruridir. Bu sənədlər Birləşmiş Ştatların təkcə Cənubi Qafqaz strategiyasının deyil, ümumiyyətlə xarici siyasətinin əsaslarını təşkil edir. Bu sənədlərin ətraflı tədqiqi

ABŞ-in xarici siyasəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmış, onun Cənubi Qafqaz ilə bağlı atdığı addımları fərqli bucaqlardan dərk etməyə imkan vermişdir.

Dissertasiyanın yazılmasına Melvin Urofskinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər” (18) kitabı çox kömək olmuşdur. Kitabda Birləşmiş Ştatların İstiqlaliyyət Bəyannaməsi, ABŞ Konstitusiyası, Konfederasiya Maddələri və digər vacib mətnlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi var. Bu mətnlər Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin nəzəri və institusional aspektlərini sintez etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövlətidir. Azərbaycan prezidentli respublikadır. Bu iki amili əsas götürərək dissertasiyanın yazılmasında Azərbaycan Respublikası prezidentinin imzaladığı müvafiq aktlar, müqavilələr, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə etdiyini çıxışlar (1, 3, 4, 6, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17) istifadə olunmuşdur. Azərbaycan prezidenti tərəfindən imzalanan aktlar, müqavilələr, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə etdiyi çıxışlar və verdiyi bəyanatlar Cənubi Qafqazın lider dövlətinin dünyanın lider ölkəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini sistemləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən yardımçı olmuşdur.

Azərbaycandan savayı Gürcüstan və Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin müvafiq qərarları, o cümlədən region ölkələrinin qəbul etdikləri milli təhlükəsizlik konsepsiyaları (29, 74) Cənubi Qafqaz ölkələrinin xarici siyasətinin dərk olunması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Bu konsepsiya, doktrin və strategiyalar Cənubi Qafqaz ölkələrinin bir-birinə və Amerika Birləşmiş Ştatlarına mövqeyini təhlil etməyə imkan vermişdir. Bundan savayı adı çəkilən sənədlərdə region ölkələrinin Rusiyaya münasibətdə mövqeyi və Birləşmiş Ştatlarla münasibətlərində Rusiya faktorunun yerini dərk etməyə yardımçı olmuşdur.

Cənubi Qafqaz regionunu Birləşmiş Ştatların bir çox beyin mərkəzləri və strateji araşdırmalar mərkəzləri tədqiq edirlər. Belə mərkəzlər içərisində İrsiyyət Fondunun (54, 55, 67), Strateji və Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzinin (87), Karneqi Fondunun (40, 82, 104, 105, 106, 107, 109), Belfer Mərkəzinin (83), Katon institutunun (46, 47, 51, 52, 53), Brukinqs İnstitutunun (66, 71) tədqiqatlarını vurğulamaq lazımdır. Birləşmiş Ştatların strateji araşdırmalar mərkəzi dövlətin xarici

siyasət kursunun müəyyən edilməsində mühüm yer tutur. Bundan savayı Amerika mərkəzlərinin tədqiqatlarını dünyanın bir çox siyasi və intellektual elitası öz araşdırmalarında və milli təhlükəsizlik strategiyalarında istifadə edir. Bu mərkəzlərin tədqiqatları ABŞ-ın Cənubi Qafqaz ilə bağlı dövlət siyasətini daha yaxından təhlil etməyə imkan vermişdir.

Politoloji və geosiyasi təhlilin aparılmasında T. Lenzin “Amerika Hökuməti” (69), Dövlət Departamentinin “Birləşmiş Ştatların Xarici Siyasət Gündəliyi” (102), V. Kolosov və N. Mironenkonun “Geosiyasət və Siyasi Coğrafiya” (27), K. Qadjiyevin “Politologiya” (24) kitabları yardımçı olmuşdur. Bütün bu kitablar dissertasiyanın yazılması zamanı yardımçı olan nəzəriyyə, konsepsiya və modellərin mənbə bazasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda dövlət siyasətinin nəzəri və praktiki əsaslarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Qeyd olunmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı **vəzifələri** yerinə yetirmək zəruridir:

- ABŞ-ın xarici siyasətinin institusional əsaslarını öyrənmək;
- ABŞ-ın xarici siyasətinin tarixən təkamül edən doktrinal imperativlərinə aydınlıq gətirmək;
- Cənubi Qafqaz regionunun müasir siyasi vəziyyətini hərtərəfli və qarşılıqlı əlaqəli formada təhlil etmək;
- ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı hal-hazırkı məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək;
- ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda atdığı praktiki siyasi addımları hərtərəfli tədqiq etmək;
- Rusiya ilə global rəqabət kontekstində Cənubi Qafqaz regionunun ABŞ üçün əhəmiyyətini şərtləndirən amilləri sistemləşdirmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiyanın nəzəri bazasını beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin realizm, neorealizm, liberalizm və neoliberalizm paradıqmaları təşkil edir. Bundan savayı dissertasiyanın yazılmasına geosiyasət elminin aparıcı məktəblərinin nəzəriyyə və modelləri cəlb edilmişdir.

Magistr dissertasiyasının yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Sistemi tərkib elementlərə parçalayan və hər bir elementi ayrılıqda öyrənən analiz metodu xarici siyasətdə Konqres, prezident və digər institutların rolunu öyrənməkdə istifadə edilmişdir. Bu institutların qərar qəbuletmə proseduru öyrənmək üçün parçalanmış elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən sintez metoduna müraciət edilmişdir. Cənubi Qafqaz ölkələrinin xarici siyasətləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək üçün analogiya və müqayisəli təhlil metodları, ABŞ-ın xarici siyasətinin doktrinal əsaslarının öyrənilməsi üçün tarixi təsvir metodu istifadə edilmişdir. Əlavə olaraq dissertasiya daxilində ABŞ-ın xarici siyasət prioritetlərinin öyrənilməsində Gellap institutu və Pyu tədqiqatlar mərkəzinin sorğuları da geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Müasir beynəlxalq münasibətlər dinamikliyi ilə seçilir. II Qarabağ müharibəsi və Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsindən sonra Cənubi Qafqazda və ABŞ-ın regional siyasətində hadisələr yüksək intensivliklə dəyişir. Belə şəraitdə ABŞ-ın Cənubi Qafqazda müasir xarici siyasətinə dair elmi iş yazmaq düşünüldüyü qədər asan deyil. Beləliklə, tədqiqatın elmi yeniliyi azərbaycanlı müəllif tərəfindən Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazda müasir xarici siyasətinin fərqli bucaqlardan araşdırılmasından ibarətdir. Həmçinin vurğulayaq ki, dissertasiyanın yazılmasından istifadə edilən ədəbiyyatın mütləq əksəriyyəti son bir neçə ilə aiddir. Bu fakt da dissertasiya işinin elmi yeniliyinə dəlalət edən məqamlardandır.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq Azərbaycanın dövlət orqanları və beyin mərkəzləri dissertasiyada aparılmış tədqiqatı Azərbaycanın Birləşmiş Ştatlarla əlaqələrini təkmilləşdirmək üçün istifadə edə bilirlər. Tədqiqat prosesində alınan nəticələr gələn ildən Azərbaycan Dillər Universitetinin bakalavr və magistr pillərində tədrisi nəzərdə tutulan “Region ölkəsinin xarici siyasət” fənnində istifadə oluna bilər. Həmçinin dissertasiyada aparılan təhlillər və təsvir olunan faktlar bu istiqamətdə yazılacaq monoqrafiyaların hazırlanmasında yardımçı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Tədqiqatın əsas məzmunu magistrantın universitetin elmi jurnalında çap etdirdiyi məqalədə və Tələbə Elmi Cəmiyyətinin konfransında etdiyi çıxış və məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası “Giriş”, iki fəsil, altı paragraf, “Nəticə” və “istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından” ibarətdir.

I FƏSİL. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ XARİCİ SİYASƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətinin təhlili

Birləşmiş Ştatların xarici siyasət sisteminin strukturuna qanunverici, icraedici, məhkəmə, bürokratiya, siyasi partiyalar və maraq qrupları kimi 6 əsas element daxildir.

Hakimiyyətin birinci qolu olan Konqresin xarici siyasətin formalaşdırılmasında rolu kifayət qədər böyükdür. Konqresin xarici siyasətin formalaşdırılmasına birinci təsir vasitəsi büdcə və maliyyədir. Buna xalq arasında “pul kisəsi hakimiyyəti” deyilir. Konstitusiyaya görə yalnız Konqres vergiləri, gömrük tariflərini, aksiz daxilolmalarını müəyyən edə və toplaya bilər. Birləşmiş Ştatlar adından borc sazişlərini yalnız Konqres bağlaya bilər. Bütün bunlardan savayı, pul emissiyası və dövlət xəzinəsindən pul ayırmaları yalnız Konqresin əmri ilə həyata keçirilə bilər [69, s. 53]. Bütün bunlara baxmayaraq artıq 1921-ci ildən büdcənin və böyük maliyyə billərin hazırlanması icraedici hakimiyyətə tapşırılmışdır. Bu sahədə təşəbbüs prezidentin əlinə keçsə də, Konqres öz əlində lazımı dərəcədə səlahiyyət cəmləşdirmişdir. Qanunvericilər müstəqil sürətdə icraedici orqan tərəfindən təklif olunan layihələrə pulun artırılması, azalması və ya qadağan olunması ilə bağlı məsələləri həll edir. Başqa sözlə desək, məhz Konqres xarici siyasətə və müdafiə sahəsinə nə qədər pul ayrılacağını müəyyən edir. Vurğulayaq ki, Konqresin ilkin büdcə layihəsinə dəyişiklik etmək haqqı olduğu kimi, prezidentin «impoundment» adlı səlahiyyəti vardır. İmpoundment prezidentin Konqres tərəfindən ayrılmış pulları, büdcədə qeyd edildiyi kimi xərcləməmək səlahiyyətidir. Əgər büdcə qəbul edildikdən sonra ölkə daxilində və ya xaricində mövcud dinamika faktiki büdcə layihəsini qeyri-aktual edirsə, prezident ABŞ-ın milli təhlükəsizlik və maraqlarını əlində rəhbər tutaraq pulları düşündüyü kimi xərcləyə bilər. Lakin büdcə və maliyyə məsələlərində son söz yenə də Konqresdədir. Əgər Konqres prezidentin arqumentasiyasını əsaslı saymasa, büdcənin olduğu kimi xərclənməsini sanksiyalaşdıran bill qəbul edə bilər.

Konqresin xarici siyasət sahəsinə təsir istiqamətində növbəti vacib funksiyası icraedici orqanların təsis və ləğv edilməsidir. ABŞ-da hal-hazırda 15 departament (nazirlik) və çoxlu sayda fərqli agentlik, idarə və bürolar fəaliyyət göstərir. Lakin Birləşmiş Ştatlar təzə yarananda kabinet cəmi bir neçə vacib departamentdən ibarət idi. Yeni departamentlər isə zərurət yarandıqda icraedici hakimiyyətin struktur dəyişiklikləri haqqında layihəsi əsasında 60 gün ərzində Konqresin müvafiq qanun layihəsi ilə yaradılırdı.

Konqresin xarici siyasət sahəsində mühüm funksiyalarından biri – prezident tərəfindən təklif olunan səfir, beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndə heyət rəhbərləri kimi vacib subyektlərin vəzifəyə təsdiqi ilə bağlıdır. Bu işə Konqresin yuxarı palatası olan Senat cavabdehdir [69, s.57].

Konqresin kvazi-məhkəmə səlahiyyətləri var ki, onlar da xarici siyasətə dolayısı yolla təsir etmək iqtidarındadır. Belə kvazi-məhkəmə səlahiyyətlərindən biri – impiçmentdir. İmpiçment vasitəsilə prezident, vitse-prezident, hakimlər və ya icraedici hakimiyyətin yüksək vəzifəli şəxsləri işdən kənarlaşdırıla bilərlər. İmpiçment üçün hüquqi əsas «xəyanət, rüşvətxorluq, başqa ağır cinayətlər» (II maddə, IV bənd) çıxış edir [18, s.37]. Xarici siyasət ilə bağlı impiçmentə nümunə qismində 17-ci prezident E. Consonun işini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Prezident A. Linkolnun qətlindən sonra prezident olmuş E. Conson Konqres ilə müdafiə naziri Edvin Stenton üzrə ciddi qarşıdurma yaşamışdır. Prezident bir neçə dəfə müdafiə nazirini işdən azad etsə də, Senat hər dəfə E. Stentonu vəzifəyə qaytarırdı. Növbəti belə haldan sonra Konqres prezidentə qarşı impiçment prosedurunu başladı. E. Conson prezident vəzifəsini cəmi bir səs nisbəti ilə saxlaya bildi [33]. Prezident və müdafiə nazirinin xarici siyasət sahəsində aparıcı subyektlər olduğunu nəzərə alsaq, Konqresin impiçment proseduru vasitəsilə xarici siyasətə təsir edə bilmə miqyasını təsəvvürə gətirmək qəliz deyil.

Konqres komitələrinin istintaqlarını xarici siyasətdə güclü nüfuz vasitəsi hesab etmək olar. 1974-cü ildə nümayəndələr palatasının hüquq komitəsinin yoxlanışları səbəbindən ABŞ prezidenti R. Nikson istefaya getmək qərarına gəldi. FTB, Mərkəzi

Kəşfiyyat İdarəsi əməliyyatları, «İran-Kontras» əməliyyatı ilə bağlı istintaqlar isə cəmiyyətdə bu strukturların fəaliyyəti haqqında böyük əks-səda doğurmuşdur.

Konstitusiyaya əsasən müharibə və sülh məsələlərinin həlli Konqresin öhdəsinə buraxılıb. Konqres «müharibə elan etmək, kaper şəhadətnamələri (mülki gəmilərin düşmən gəmilərini müharibə vaxtı tutmağa icazə) və repressaliyə (digər dövlətin sizin gəmilərinizi saxladığına görə sizin də adekvat cavab tədbirləriniz) icazə vermək, quruda və dənizdə zəbtetmələrə dair qaydalar müəyyənləşdirmək» (I Maddə, 8 bənd) [18, s.34] səlahiyyətinə malikdir. Müharibə elan etmək hüququ Amerikanın ata-baniləri tərəfindən birmənalı sürətdə Konqresə tapşırılmışdır.

Konstitusiya Konqresi hərbi sahədə geniş səlahiyyətlər ilə təmin edib. Konstitusiyanın I maddəsinin 8-ci bəndinə əsasən Konqres «ordular yığmaq və saxlamaq; ancaq bu məqsədlə heç bir pul təxsisatı iki ildən artıq ayrıla bilməz; donanma yaratmaq və saxlamaq; quru qoşun və dəniz qüvvələrinin idarə edilməsinə və təşkilinə dair qaydalar tətbiq etmək» [18, s.34] hüquqlarına malikdir. Lakin Vyetnam müharibəsinə qədər bu mexanizmlərdən heç biri istifadə olunmurdu və yalnız bu müharibə dövründə Konqres prezidentin hərbi səlahiyyətlərini məhdudlaşdıracaq qərarlar qəbul etdi.

Soyuq müharibə dövründə Konqres prezidentlə xarici siyasət sahəsində yaxından əməkdaşlıq etmiş və ona dəstək olmuşdur. Bu yaxın tərəfdaşlıq 1960-cı illərə qədər davam etmişdir. Vyetnam müharibəsi bu tərəfdaşlığa zərbə endirdi. L. Conson və R. Nikson administrasiyalarının dezinformasiyalarından və çoxlu sayda Amerika vətəndaşlarının müharibədə ölməsindən narazı olan Konqres prezidentin xarici siyasət səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmışdır. 1971-ci ildə Konqres müharibəni Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə yaymaq üçün dövlət vəsaitlərindən istifadəni məhdudlaşdıran qanun aktı qəbul etdi. İki il sonra Konqres prezident Niksonun vetosunu dəf edib, Aşağı və Yuxarı Palataya xarici siyasətin formalaşdırılmasında əlavə funksiyaları verən qanun aktı qəbul etdi. 1980-cı illərdə Konqres prezident tərəfindən dövlət vəsaitlərinin Mərkəzi Amerikada xərclənməsini məhdudlaşdıran qanun aktı qəbul etdi. Məhz bu siyasət xəttinin Reyqan administrasiyası tərəfindən pozulması İran-kontrast qalmaqalına səbəb oldu. İrana silah sataraq əldə edilən gəliri

Nikaraquaya yönləndirdiklərinə görə prezidentin milli təhlükəsizlik üzrə iki köməkçisinə qarşı cinayət işləri açılmışdır [102, s. 26].

Konqres tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət içərisində mərkəzi yeri hərbi səlahiyyətlər haqqında 1973-cü il qətnaməsi tutur. Bu qətnaməyə əsasən prezident hərbi əməliyyatlara yalnız xüsusi statut icazəsi aldıqda, müharibə elan edildikdə və ya ABŞ-a, onun ərazisinə, silahlı qüvvələrinə hücum olduqda başlaya bilər. Gücdən istifadə etməmişdən qabaq prezident Konqres ilə məsləhətləşməlidir. Əgər Birləşmiş Ştatlara qəfil hücum olunubsa və prezident hücumu adekvat cavab veribsə, o yenə də 48 saat ərzində konqresə yazılı hesabat verməlidir. Konqresin sanksiyası olmadan prezident silahlı qüvvələrdən yalnız 60 gün istifadə edə bilər [69, s.384].

Prezident (və ya icraedici orqanın digər vəzifəli şəxsi) tərəfindən imzalanan müqavilələr Senatın təsdiqinə təqdim olunur. Senat nəinki müqaviləni rədd edə, həmçinin ona düzəliş və əlavələr edə və ya ümumiyyətlə baxmaqdan imtina edə bilər. Düzəlişlər müqavilə öhdəliklərinə nəzərəçarpan dəyişikliklər edib, nəticədə müqavilənin yenidən digər tərəflə razılaşdırılmasına səbəb olur. Əlavələr əsas mətnə dəyişiklik etməsə də, ABŞ-ın öhdəliklərini birtərəfli surətdə dəyişdirir. Düzəliş və əlavələrdən savayı Konqres «Anlaşmalar» deyilən qeydlərdən istifadə edib, müqavilənin bəzi müddələrinin necə şərh olunmasını müəyyənləşdirir. Ratifikasiyanın ikinci mərhələsi prezidentin əlindədir. O müqavilənin promulqasiya olunmasına qarşı çıxıb, onun hüququ qüvvəyə minməsinə mane ola bilər [69, s.59].

Konqresin xarici siyasət istiqamətində son struktur islahatlar içərisində XX əsrin sonlarında parlament daxilində baş vermiş “inqilabı” qeyd etmək vacibdir. Xarici siyasət, müdafiə siyasəti və milli təhlükəsizlik sferaları ilə məşğul olan Konqres komitələri partiyanın ali nümayəndələri tərəfindən ələ keçirilib, avtokratik formada idarə olunduğuna görə 1974-cü ildə digər Konqres üzvləri öz partiya rəhbərlərinə qarşı kiçik “inqilab” həyata keçirdilər. 1974-cü ildə yeni islahata əsasən, bütün xarici siyasət ilə bağlı daimi komitələrdə daimi alt-komitələr yaradılırdı və sədrlik çoxluğa malik partiyanın digər üzvlərinə verilirdi. Daha bir islahat Konqresin xarici siyasət sferasının informasiya və analitika mərkəzlərinin təşkili ilə bağlı idi. Buna qədər Konqres icraedici hakimiyyət qolundan xarici siyasət ilə bağlı

informasiyanın əldə edilməsi və analiz olunmasından asılı idi. Lakin yeni islahat Konqresə öz qüvvələri hesabına xarici siyasət haqqında müstəqil formada informasiya əldə edib, onu emal etmək imkanlarını bəxş etdi [102, s. 26].

Birləşmiş Ştatların ata baniləri xarici siyasətdə aparıcı institut qismində prezidenti, məşvərətçi qurum kimi isə Senatı nəzərdə tutmuşdular. Lakin ABŞ-ın ilk prezidenti C. Vaşinqton Senata xarici siyasət ilə bağlı məsləhət məqsədilə müraciət etdikdə, axırıncının qeyri-operativ fəaliyyətini görüb, öz administrasiyasında çalışan şəxslərlə xarici siyasəti müəyyənləşdirməyə başladı. O dövrdən xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsində əsas subyekt qismində prezident və onun yaxın ətrafına daxil olan dövlət katibi, müdafiə naziri və milli təhlükəsizlik üzrə müşavir oldu.

Konqresin xarici siyasət səlahiyyətləri nə qədər çox olsa, yuxarıdakı araşdırmadan görüldüyü kimi praktikada miqyas və intensivlik baxımından olduqca aşağıdır. Ordu quruculuğunda vacib səlahiyyətlər konstitusiyaya ilə Konqresə məxsus olsa da, prezidentlər bu sahədə üstünlüyü asanlıqla ələ ala bildilər. Tomas Cefferson donanma və hərbi dəniz piyadalarına Amerika gəmilərinə hədə yaradan dəniz quldurlarından qisas almağı əmr etmişdir. Prezident C. Polk ordunu Meksika ilə mübahisəli əraziyə göndərüb, Texas əhalisinin öz qanuni sərhədləri saydıqları mövqeləri möhkəmləndirməyi tapşırırmışdı. Prezident A. Linkoln milis qüvvələrini səfərbər etmiş və Cənubun blokadasını təşkil etmişdir [102, s.25-26]. Bütün bu addımlar Konqresin səlahiyyətlərində olsa da, Konqres prezidentlərin bu addımlarına qarşı çıxmırdı. Konqres adətən prezidentlərin həyata keçirdikləri siyasi kurs iflasa uğradıqda aktivləşib, icraedici qolu tənqid edirdi.

Prezidentin xarici siyasətdə aparıcı aktora necə çevrilməsini aydınlaşdırmaq üçün prezidentin hakimiyyət mənbələrini təhlil etmək məntiqa uyğundur. Konstitusiyanın xarici siyasətdə səlahiyyətlərinin birinci və əsas mənbəyi prezidentdir. Konstitusiyanın II maddəsinin 2-ci bölməsinə əsasən: “Prezident Birləşmiş Ştatlar ordusu və donanmasının, Birləşmiş Ştatların həqiqi xidmətinə çağırılmış ayrı-ayrı ştatların xalq qoşunlarının ali baş komandanıdır; onun Senatın məsləhəti və razılığı ilə beynəlxalq müqavilələr bağlamaq (onları iştirak edən

Senatorların üçdə ikisi bəyənməlidir), Senatın məsləhəti və razılığı ilə səfirləri, başqa səlahiyyətli nümayəndələri və konsulları... ..təyin etmək hüququ vardır” [18, s.37].

Konstitusiyadan savayı ABŞ prezidenti xarici siyasətdə qanunverici orqan tərəfindən də səlahiyyətləndirilə bilər. Statut səlahiyyətləndirilməsinə nümunə qismində “Girovlar haqqında 1868-ci il aktı”nı, 1964-cü il Tonkin Körfəzi Qətnaməsini, Fövqəladə İqtisadi Tənzimlənmə haqqında 2008-ci il aktını, o cümlədən Əfqanıstan və İraqa hərbi müdaxilə etməyə icazə verən müvafiq aktları qeyd etmək olar [69, s.76-77]. Bu statut səlahiyyətləndirilməsi sayəsində ABŞ prezidentləri lokal problemlərdən tutmuş dünya maliyyə böhranına qədər qlobal əhəmiyyətli xarici siyasət məsələlərində böyük imtiyazlar əldə etmişlər.

Prezidenti xarici siyasət sahəsində əlavə funksiyalarla Konqresdən savayı Ali Məhkəmə də səlahiyyətləndirə bilər. Buna nümunə qismində 1936-cı il tarixli “ABŞ Körtis Rayt Eksport Korporeyşnə qarşı” məhkəmə işini qeyd etmək olar. Bu işdə Ali Məhkəmə xarici siyasət sahəsində aparıcı aktorun Konqres yox, prezident olduğuna dair qərar qəbul edərək, əvvəllər Konqres tərəfindən icra edilən və ya mübahisəli olan bir çox səlahiyyətləri prezidentə ötürmüşdür [101].

Prezident xarici siyasət sahəsində öz imkanlarını rəhbər olduğu partiya vasitəsilə artırma bilər. Partiyalar Medisonun çəkəndirmə və balans prinsipinə zidd idi. Beləki, bu prinsipə görə hakimiyyətin hər 3 qolu fərqli səlahiyyətlərə malik olmalı, bir-birinin işinə qarışmamalı, ona nüfuz etməməli, bir hakimiyyət qolunun digərlərinin ziyanına həddindən artıq güclü olmasından digərləri onu çəkəndirməlidir. Amma faktiki olaraq prezident, aid olduğu partiyanın siyasi rəhbəri kimi Konqresdə əyləşən partiya həmkarları vasitəsilə özünə qanunverici hakimiyyətin dəstəyini qazanır, lazım olduqda isə onlar vasitəsilə qanunverici prosesə nüfuz edir.

Buna məğzəcə prezidentlərin Ali Məhkəməyə hakim təyin etmələri yaxındır. ABŞ konstitusiyasına görə Ali Məhkəmə hakimləri Senatın razılığı ilə prezident tərəfindən təyin edilir. Hakimlərə partiya üzvü olmaq qadağan olsa da, ideoloji dəyərlərə malik olmaq qadağan deyil. Bu qəbildən prezidentin xarici siyasət sahəsinə dəstək Ali Məhkəmədə liberal və ya mühafizəkar baxışlardan hansının üstünlük təşkil etməsindən asılıdır. Hal-hazırda Ali Məhkəmədə mühafizəkar baxışlar üstünlük təşkil

edir. ABŞ-ın 2016-2020-ci illərdə prezidenti olmuş D. Tramp vakant qalmış yerə Emi Koni Barrett adlı mühafizəkar qadın hakimi təyin etməklə Ali Məhkəmədə mühafizəkar dəyərlərin üstünlüyünü möhkəmləndirdi. Qeyd edək ki, Ali Məhkəmənin 9 hakimindən altısı respublikaçı (Ali Məhkəmənin baş hakimi Con Roberts və hakimlər Klarens Tomas, Samuel Alito prezident oğul C. Buş tərəfindən, Nil Qorsaç, Brett Kavano, Emi Koni Barrett prezident D. Tramp tərəfindən), üçü isə demokrat prezidentlər (Stiven Breyer prezident V. Klinton, Soniya Sotomayor və Yelena Kaqan isə prezident B. Obama) tərəfindən təyin edilib [57]. 2022-ci ildə Ali Məhkəmənin ən qocaman üzvü Stiven Breyer istefa verməyi qərarlaşdırdı. V.Klinton tərəfindən təyin olunan hakim yerinə C.Bayden qaradərili qadın hakim Ketanji Braun Ceksonun namizədliyini irəli sürdü [22].

Prezident xarici siyasətə təsir üçün “şəxsi keyfiyyətlər” adlanan alətlərdən də istifadə edə bilər. Şəxsi keyfiyyətlər anlayışına prezidentlərin innaqurasiya nitqləri və xalqa müraciətləri (“State of Union”) daxildir [69, s.79-82]. İnnaqurasiya nitqlərinin xarici siyasət üçün əhəmiyyəti iki faktorla şərtlənir. Əvvəla, Birləşmiş Ştatlar azad dünyanın ən nüfuzlu subyekti, dünyanın isə ən qüdrətli dövlətidir. Bu səbəbdən cari administrasiyanın tutduğu xarici siyasət kursu ilə digər aktorlar lazımı səviyyədə hesablaşmağa məcburdurlar. Digər faktor Birləşmiş Ştatların demokratik dövlət olması ilə şərtlənir. Prezidentin və ya onun təmsil etdiyi partiyanın Ağ Evə 4 və ya 8 il sahib olması innaqurasiya nitqində səsləndirdiyi vədləri nə dərəcədə yerinə yetirəcəyindən asılıdır. Bunu yaxşı başa düşən prezident və partiya, innaqurasiya nitqinə xarici siyasət ilə bağlı elə müddəalar salmağa çalışır ki, onu 4 il müddətində yerinə yetirmək mümkün olsun. Bu qəbildən, prezidentin innaqurasiya nitqindəki xarici siyasət elementlərini analiz etməklə ABŞ-ın növbəti 4 il ərzində xarici siyasətinin ən ümumi çərçivəsini müəyyən etmək mümkündür.

Xalqa müraciət (State of Union) prezidentin Kapitolidə daxili və xarici siyasətin əsas müddəalarını necə görməsi, milli təhlükəsizlik prioritetlərinin hansı istiqamətlərdə inkişaf etdirmə zərurəti haqqında mülahizələrinin bölüşməsinə özündə ehtiva edir. Vurğulayaq ki, xalqa müraciətlər qanun, direktiv və ya başqa hüquqi məcburi statuslu sənəd olmasa da, xarici siyasətin müəyyən edilməsində aparıcı rol

oynaya bilər. Məsələn, Amerikanın 1823-cü ildən I Dünya müharibəsinə qədər xarici siyasətini müəyyən edən və ondan sonra da ona güclü təsir göstərən məşhur Monro doktrinası xalqa müraciət idi. Monro doktrinası hüquqi qüvvəsinə görə konstitusiya, qanunlar, prezident direktivləri və milli təhlükəsizlik strategiyalarından aşağıda dayansa da, siyasi əhəmiyyətinə görə bir əsrə yaxın ABŞ-da xarici siyasətlə bağlı qəbul edilən qanun, direktiv və qərarların siyasi çərçivəsini şərtləndirirdi.

Prezidentin xarici siyasət sferasında funksiyaları tarixi proseslər, müvafiq şərait və şərtlərin təsiri altında da dinamika nümayiş etdirə bilər [69, s.79-82]. Məsələn, empirik müşahidələr göstərir ki, ABŞ iqtisadi böhran və ya hərbi münaqişə kimi ekzistensial təhlükələr qarşısında duran prezidentin hakimiyyəti Konqres və Ali Məhkəməyə münasibətdə kəskin sürətdə artır. Buna nümunə kimi ABŞ-ın Böyük Britaniyaya qarşı mübarizəsini, Vətəndaş müharibəsi illərini, Böyük Depressiya, I və II Dünya müharibələri, Soyuq müharibə dövrünü, 11 sentyabr hadisələrindən sonrakı terrorizmə qarşı beynəlxalq müharibəni, 2008-ci il maliyyə böhranını və 2019-cu il pandemiyasını göstərmək olar. Lakin empirik müşahidələr başqa tarixi şərtlər çərçivəsində bu prosesin əksinin də haqlı olduğunu isbatlayır. ABŞ tarixinin əksər dinc dövrlərində prezident zəif, Konqres isə daha güclü institut kimi özünü göstərirdi.

Prezidentlərin xarici siyasətdəki fəaliyyət intensivliyi xalqın dəstəyindən də birbaşa asılıdır. Prezidentlərin o xarici siyasət kursu uğurlu olur ki, ona xalq tərəfindən güclü dəstək hiss olunur. Bu dəstəyin müəyyən edilməsi məqsədlə isə müntəzəm olaraq ictimai fikir sorğuları keçirilir. İctimai fikir sorğuları xalqın əsas xarici düşmən və hədələr haqqında mövqeyini, ABŞ-ın əsas müttəfiq və tərəfdaşları qismində kimləri gördüyünü, prezidentlərin atdıqları addımlara nə dərəcədə müsbət və ya mənfi münasibət bəsləndiyi müəyyən edir [69, s.79-82]. Əldə edilən nəticələri nəzərə alaraq, xarici siyasət aparan prezidentlər nəinki öz hakimiyyət müddətlərini 4 ildən 8 ilə qədər uzada, o cümlədən Konqresin dəstəyini də qazanmağa müvəffəq olurlar. Konqres üzvləri xalq tərəfindən seçildiyinə görə ictimai dəstəyə malik xarici siyasətə qarşı çıxış etməyə daha az cürətli olurlar.

Prezidentlərin xarici siyasətlərinə kütləvi informasiya vasitələri ilə “dostluq” da çox təsir göstərir. D. Trampın xarici siyasət sahəsindəki uğursuzluqlarının əsas

səbəblərindən biri onun “Nyu-York Tayms”, “Vaşinqton Post”, CNN, ABC və s. bu kimi nəhəng KİV-lərin mütəmadi tənqidləri ilə qarşılaşması idi. KİV tənqidləri ilə nəinki D. Trampın xarici siyasətinə skeptik münasibətin formalaşmasına təsir göstərirdi, həmçinin vaxtaşırı sızan vacib informasiyanı yayaraq xarici siyasət sahəsində bir çox təşəbbüslərin məntiqi sona çatdırılmasına mane olurdu. Qeyd edək ki, D. Trampdan fərqli olaraq cari prezident C. Baydenə əksər media şirkətləri loyallıq münasibət bəsləyir. Bunu ABŞ-ın Əfqanıstandan təcili çıxmasından sonra Atlantik okeanının hər iki tərəfinin KİV-lərində formalaşan fərqli münasibətin müqayisəli təhlilində asanlıqla müşahidə etmək olar. Əgər əksər Avropa telekanalları və mətbuat C. Baydenin qərarını sərt tənqid edirdisə, ABŞ-da əsas diqqət qərarın müsbət məqamlarına fokuslanmışdır.

Politologiyada hakimiyyətin dördüncü qolu kimi adətən adlanan bürokratiya, özündə yüz minlərlə insanı əhatə edən böyük məmur təbəqəsini ehtiva edir. Bürokratiya orqanik fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən dövlətin sinir sistemi rolunu oynayır. ABŞ-da xarici siyasətinin effektivliyi prezidentin məmurlarla şaquli istiqamətdə nə dərəcədə yaxşı münasibət qura bilməsindən çox asılıdır. Məsələn, D. Trampın hakimiyyət illərində Federal Tədqiqatlar Bürosu ilə Ağ Ev arasında mövcud gərginliyə diqqət yetirmək olar. 2017-ci ildə FTB Rusiyanın Amerikanın 2016-cı il prezident seçkilərinə mümkün müdaxiləsini araşdırırdı. Mövcud məlumatlara görə prezident D. Tramp FTB-nin o vaxtkı müdiri Ceyms Komiyə təzyiq göstərərək, ondan prezidentə münasibətdə istintaqın getmədiyini geniş ictimaiyyətə bəyan etməyi tələb edirdi. C. Kominin tələbi yerinə yetirməməsi FTB müdirinin prezident tərəfindən vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdir [41]. Bu qalmaqla D. Tramp və C. Komi timsalında iki şəxs arasındakı gərginliyi Ağ Ev və FTB timsalında iki vacib siyasi institut arasındakı gərginliyə çevirdi.

Bürokratiyada xarici siyasətlə əlaqəli əsas qurumlar Dövlət Departamenti, Müdafiə departamenti və xüsusi xidmət orqanlarıdır. Dövlət Departamentinin fəaliyyəti Qərbi yarımkürəsi, Avropa və Avrasiya, Afrika, Şərqi Asiya və Sakit okean, Yaxın Şərq, Cənub və Mərkəzi Asiya kimi 6 regional büro üzrə qurulur [100]. Müdafiə Departamenti Birləşmiş Ştatlarda müdafiə, hərbi obyekt və hədələr, habelə

milli təhlükəsizliklə bağlı bir çox dövlət fəaliyyətini təşkil edən qurumdur. Birləşmiş Ştatlar uzun illər hərbi sahəyə ayrılan vəsait üzrə liderliyi qoruyur. 2021-ci ildə Birləşmiş Ştatların hərbi xərcləri 778 mlrd. dollara və ya ÜDM-nin təxminən 4%-nə bərabər idi. Stokholm Sülh Tədqiqatları İnstitutunun hesablamalarına görə ABŞ-ın hərbi xərcləri bütün dünya ölkələrinin ümumi hərbi xərclərinin 39%-nə bərabər idi [23]. Müdafiə departamenti 2,91 milyon hərbi və mülki şəxsi heyət ilə Birləşmiş Ştatların ən böyük bürokratik qurumudur. Müdafiə departamentinin dünyanın 160-dan artıq ölkəsində 4800 fəaliyyət mərkəzləri vardır [45]. Müdafiə departamentinin Afrika, Avropa, Hind-Sakit, Şimal, Mərkəzi, Cənub, Kiber, Fəza, Xüsusi əməliyyatlar, Strateji və Nəqliyyat komandanlığı kimi 11 alt-qurumu vardır [56].

Xarici siyasət sahəsində vacib bürokratik qurumlardan biri Birləşmiş Ştatların Kəşfiyyat Birliyidir. Kəşfiyyat Birliyi ABŞ-da mövcud bütün kəşfiyyat orqanlarına ümumi nəzarət və koordinasiyaya cavabdehdir. Kəşfiyyatlar Birliyinə ümumi rəhbərliyi Birləşmiş Ştatların Prezidenti və Təhlükəsizlik Şurası həyata keçirir. Onlar kəşfiyyatlar birliyinin prioritetlərini müəyyən edir, bütün gizli əməliyyatları təsdiqləyir və bəzi gizli əməliyyatların həyata keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edir. Kəşfiyyatlar birliyinə birbaşa rəhbərliyi isə Milli Kəşfiyyat Müdiri həyata keçirir. O prezident tərəfindən təyin edilərək, Senat tərəfindən təsdiqlənir. 2005-ci ilə qədər Milli Kəşfiyyat Müdiri vəzifəsini Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin rəhbəri icra edirdi. Lakin “Kəşfiyyatın yenidən formalaşdırılması və terrorizmin qarşısını alınması haqqında akt” bu iki vəzifəni bir-birindən ayırdı. Qeyd edək ki, prezident C. Buş tərəfindən 17 dekabr 2004-cü ildə imzalanan bu akt Kəşfiyyat Birliyinin təbəçiliyinə ölkədə mövcud bütün kəşfiyyat orqanlarını verdi.

Demokratlar partiyası ənənəvi olaraq sosial təhlükəsizlik sahəsində xərclərin artırılması, tranmilli korporasiyalara vergilərin artırılması, ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizə, iqtisadi proteksionizmdən imtina, cinsi, irqi, etnik azlıqların hüquq müdafiəsi, miqrantlara daha mülayim dövlət siyasəti, ailənin planlaşdırma hüququnun təsbit olunması kimi məsələlərin tərəfdarıdır. Cari prezident Cozef Bayden senator olduğu vaxtlar demokratik partiyanın xarici siyasətə baxış bucağını “Demokratik baxış: Konqres və xarici siyasət” adlı əsərində təhlil

etmişdir. C. Baydenə əsasən, Konstitusiya prezident və Konqresə bərabər səlahiyyətlər bəxş etdiyinə görə parlamentin xarici siyasətə dəstəyi vacib əhəmiyyət kəsb edib, onun uğurlu olmasını təmin edir. Konqres prezidentin xarici siyasətini və ya hətta onun özünü dəstəkləmirsə o xarici siyasətin imkanlarını ciddi sürətdə məhdudlaşdırır [102, s.16-18]. Yuxarıda qeyd edilənlər hal-hazırda Ağ Evə sahib demokratlar partiyasının Ukrayna ətrafında Rusiyaya qarşı güclü müqavimətinin məntiqini izah etməyə şərait yaradır. Ukraynanın ərazi bütövlüyünə dəstəyin təkçə prezident tərəfindən yox, o cümlədən iki partiya və iki palata tərəfindən nümayiş etdirilməsi cari prezident C. Baydenə nəinki Rusiya ilə danışıqlarda güclü mövqe verir, həmçinin ondan kompromissiz davranış tələb edir. 2022-ci ilin 10, 12 və 13 yanvar tarixlərində Rusiya ilə keçirilən ardıcıl görüşlərdən sonra respublikaçılar və demokratlar partiyasına aid konqresmen və senatorların şəxsən RF prezidentinə qarşı sanksiyalar təklifi ilə çıxış etməsi Konqresin dəstəyini itirmək istəməyən Ağ Evə Rusiya ilə danışıqlarda güzəşt və ya geriyyə çəkilmə variantlarını sıfıra endirir.

Respublikaçılar partiyasının xarici siyasətdə mövqeləri R. Reyqanın hakimiyyət illərində çox möhkəmləndi. R. Reyqanın komandasından olan insanlar Birləşmiş Ştatlar hakimiyyətində B. Obamanın prezidentliyinə qədər qala bildi. Respublikaçıların xarici siyasətin formalaşdırılmasına baxış bucağı qismən fərqlidir. Senator Qordon Smit “Respublikaçı baxış: Konqres və xarici siyasət” adlı əsərində bildirir ki, Konqresin hər iki palatasına və ya hətta birinə belə digər partiya nəzarət etdikdə xarici siyasətin aparılması xeyli qəlizləşir. Lakin senatora görə məhz belə tip problemlər icraedici və qanunverici hakimiyyət qollarının sıx əməkdaşlığını zəruri edir. Senatora əsasən, Polşa, Macarıstan və Çexiyanın NATO-ya üzvlüyü ilə təşkilatın genişlənməsi məsələsini respublikaçı Konqres gerçəkləşdirmişdir. Bu proses təkçə büdcə, assiqnəedici, silahlı qüvvələr, beynəlxalq əlaqələr komitələri üzrə dinləmələrdə əməkdaşlıq sayəsində deyil, o cümlədən Konqres üzvlərinin administrasiyanın ali rəhbərləri ilə 1999-cu il konfransına qədər 2 il ərzində davam edən çoxlu sayda qeyri-rəsmi görüşlər sayəsində mümkün olmuşdur. 30 aprel 1999-cu ildə Konqresdə 80-19 nisbəti ilə genişlənmənin lehinə keçirilən səsvermə prezident və Konqres arasında əməkdaşlığa nümunə idi. Müşahidə etdiyimiz kimi

respublikaçılar partiyası da demokratlar kimi xarici siyasətin uğurunu Ağ Evlə Konqresin sıx əməkdaşlığında görürlər. Respublikaçı senator bu əməkdaşlığa lazımı diqqətin ayrılmamasının mənfi fəsadlarına nümunə qismində Senatın nüvə sınaqlarının hərtərəfli qadağan edilməsi haqqında müqavilədən imtina etməsini nümunə çəkir. Q. Smitə əsasən, Klinton administrasiyası bu müqavilə üzrə Konqres və prezident arasında əməkdaşlığa lazımı dərəcədə diqqət ayırmamışdır. Bəzi Konqres liderləri müqavilədən irəli gələn yoxlanışların ABŞ-ın nüvə potensialına yarada biləcək risklərə şübhə ilə yanaşırdılar. Administrasiya bu risklərdən xəbərdar olmasına rəğmən respublikaçı senatorların şübhələrinə aydınlıq gətirmək istiqamətində hissolunan heç bir addım atmamışdır [102, s.26].

Siyasi partiyalar ABŞ-ın rəqib və dostlarının kim olmasına fərqli baxışlara malikdir. 2020-ci ildə nüfuzlu Gellap sorğu mərkəzi tərəfindən aparılan araşdırma müəyyən etmişdir ki, əhali içərisində ən neqativ münasibət İrana qarşıdır. İştirakçıların cəmi 11%-i İrana müsbət münasibət bəslədiyi halda, 88% respondent mənfi münasibət nümayiş etdirmişdir. İrandan sonra sırada Şimali Koreya durur. Respondentlərin 12%-i Şimali Koreyaya müsbət, 86%-i isə mənfi münasibət nümayiş etdirmişlər. İran və Şimali Koreyadan sonra ilk beşliyə Əfqanıstan (81%), İraq (81%) və Fələstin (73%) daxildir. Birləşmiş Ştatların əsas geosiyasi rəqibləri olan Rusiya və Çin isə 72% və 67% mənfi münasibət göstəriciləri ilə 6-cı və 7-ci yerləri bölüşür. Lakin bu göstəricilərə partiya mənsubiyyəti prizmasından nəzər yetirdikdə biz təmamilə fərqli mənzərənin şahidi oluruq. ABŞ-ın cənub qonşusu Meksikaya demokrat və respublikaçılar təmamilə fərqli mövqe nümayiş etdirirlər. Demokratların 76%-i Meksikaya müsbət münasibət bəslədiyi halda, cənub qonşuya eyni münasibəti respublikaçıların cəmi 58%-i bəsləyir [70].

2020-ci ildə Gellap mərkəzi tərəfindən keçirilən digər sorğuda Birləşmiş Ştatlara əsas xarici hədənin hansı ölkədən gəldiyi araşdırılmışdır. Respondentlər əsas hədə qismində birinci yerdə Rusiya (23%), ikinci yerdə Çini (22%), üçüncü yerdə isə İrani (19%) qeyd etmişlər. ABŞ-ın əsas düşmənlərinə münasibət partiya mənsubiyyətinə görə böyük fərq nümayiş etdirmişdir. Beləki, Rusiyanı əsas hədə qismində demokratların 43%-i, respublikaçıların isə cəmi 9%-i nəzərdən keçirir.

Buna əks olaraq Çini əsas hədə qismində demokratların 12%-i, respublikaçıların isə 31%-i nəzərdən keçirirlər. İrani əsas hədə qismində respublikaçıların 30%-i qeyd etdiyi halda, demokratların cəmi 11%-i rəsmi Tehranı əsas təhlükə kimi nəzərdən keçirir [64]. Oxşar mənzərəni biz Pyu Araşdırma Mərkəzinin sorğusunda da müşahidə edə bilərik. 2020-ci ildə İrana respublikaçıların 82%-i, demokratların isə 70%-i mənfi münasibət nümayiş etdirmişlər [73].

Maraq qrupları ilə siyasi partiyaları qarışdırmaqdan çəkinmək vacibdir. Əgər siyasi partiyalar siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsinə və onun vasitəsilə bütün səviyyələrdə, sferalarda öz məqsədlərinin reallaşdırılmasına çalışırlarsa, maraq qrupları siyasi hakimiyyətə təsir etmək və yalnız müəyyən növ maraqların reallaşdırılmasına səy göstərirlər. Maraq qruplarına ən bariz nümunə Milli Atıcılıq Assosiasiyasıdır (National Rifle Association). Onun tərkibinə konstitusiyaya II düzəlişin (odlu silah əldə etmək və gəzdirmək hüququ) qorunub saxlanılmasında maraqlı olan şəxslər daxildir. Bu assosiasiyaya varlı və nüfuzlu silah sənaye korporasiyaları da daxildir. “Biznes İnsayders” (Business Insiders) portalına əsasən, Birləşmiş Ştatlarda müdafiə sənayesinin 25 ən nəhəng şirkəti hər il 235 mlrd.\$ həcmində silah satışı ilə məşğul olur [68]. Bu korporasiyaların Birləşmiş Ştatların Ukrayna böhranında mövqeyinə təsiri çox güclü hiss olunur. Rusiya ABŞ-dan öz sərhədlərinə yaxın hücum silahlarının yerləşdirilməməsini tələb etsə də, bu tələbin icra edilməsi bu silahları hazırlayan korporasiyaların gəlirinə və ABŞ-ın silah ixracatçısı kimi dünya bazarındakı mövqələrinə təhlükə yaradır. Belə şəraitdə korporasiyalar Ağ Evin güzəştisiz mövqe tutmasında birbaşa maraqlıdırlar. Maraqlı məqam bundadır ki, “Şevron” (Chevron) və “Ceneral Elektrik” (General Electric) kimi enerji şirkətləri isə Rusiyada biznes fəaliyyətini dayandırmaq üçün onlara keçid dövrünün verilməsinə və Rusiyaya qarşı sanksiyaların mümkün qədər (onların biznesinə toxunmayacaq qədər) konkret olmasına çalışırlar [37]. Burda biz maraq qruplarının xarici siyasətə təsirinə dair vacib bir əqli nəticə çıxarmış oluruq: maraq qrupları fərqli mənafeələrə malik olduqlarına görə eyni xarici siyasət problemi ətrafında fərqli mövqe və davranış nümayiş etdirə bilirlər.

Digər nüfuzlu maraqlar qrupları içərisində 27 min ştat və yerli palatani, 200 min üzv-şirkət və 13 min assosiasiyani özünə daxil edən ABŞ-ın Ticarət Palatası, tərkibinə ABŞ-ın 75% sənaye şirkətlərini daxil edən Sənayeçilərin Milli Assosiasiyası, 500 min şirkəti əhatə edən Kiçik Biznes üzrə Milli Assosiasiyası və 400 min şirkəti birləşdirən Azad Biznesin Milli Federasiyası kimi maraqlar qruplarının adlarını çəkmək olar [24, s.224].

Paraqraf çərçivəsində aparılan araşdırma nəticəsində ABŞ-ın xarici siyasətinin nəzəri əsasları təhlil olunmuşdur. Araşdırma xarici siyasətdə aparıcı rolun prezidentə məxsus olduğunu müəyyən etmişdir. Bununla bərabər Konqresin də xarici siyasətdə rolu kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Araşdırma müəyyən etmişdir ki, Ağ Evə və Kapitoliyə eyni partiya sahib olanda və ya fərqli partiyaların nəzarətində olan Konqres və administrasiya arasında anlaşma olduqda Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti güclü və effektiv olur. Konqres və Prezident institutlarının xarici siyasət gündəliyi bir-birindən fərqlənəndə Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti passiv və qeyri-effektiv olur. Prezident və Konqresdən savayı dissertasiya çərçivəsində Təhlükəsizlik Şurası, maraqlar qrupları, siyasi partiyaların xarici siyasətə təsir limitləri araşdırılmışdır.

1.2. ABŞ-ın xarici siyasətinin doktrinal imperativləri və institusional amilləri

Birləşmiş Ştatların müasir xarici siyasətinin nəzəri əsasları 2021-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyası üzrə Müvəqqəti Təlimatda əks olunur. Vurğulayaq ki, bu sənəd Milli Təhlükəsizlik Strategiyası deyil. Hər bir prezident hakimiyyət müddəti ərzində dünyada baş verən proseslərin dinamikasına uyğun olaraq Milli Təhlükəsizlik Strategiyası hazırlayır. C. Buş və B. Obama kimi 8 il prezident olan siyasətçilər hətta iki Strategiya irəli sürmüşlər. 2021-ci ilin 20 yanvar tarixində C. Bayden ABŞ prezidenti səlahiyyətlərini öz üzərinə götürdükdə dünyada dərin sistem böhranı hökm sürürdü. Hadisələrin tezliyi və dərinliyi yeni administrasiyaya bütöv strategiya ilə çıxış etməyə imkan vermədi. Buna görə də Bayden administrasiyası kiçik həcmli Milli Təhlükəsizlik Strategiyası üzrə Müvəqqəti Təlimat hazırladı. Cari

paraqrafın yazıldığı zaman hələ əsaslı Milli Təhlükəsizlik Strategiyası olmadığına görə onun yerinə Təlimatın konseptual əsaslarını təhlil etməyi məntiqli sayırıq.

Müvəqqəti təlimatda ABŞ-ın qarşılaşdığı vacib problemlər içərisində qlobal pandemiya, iqtisadi böhran, irqi qarşıdurma və iqlim dəyişikliyi kimi hədələrin adları qeyd edilmişdi. Bu problemlərin ardınca artan millətçilik, geriye çəkilən demokratiya, “Çin, Rusiya və digər avtoritar dövlətlərlə artan rəqabət” vacib problemlər kimi göstərilmişdir. Müşahidə etdiyimiz kimi cari administrasiya hakimiyyətə gəldikdə prioritet vəzifələr heç də Çin ilə ticarət müharibəsinin davam etdirilməsi və ya Rusiyanın təcavüzkar siyasətinin çəkindirilməsindən ibarət deyildi. Bayden-Harris administrasiyası ilk növbədə pandemiyanın sağlamlıq və dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərəri, “Black Lives Matter” hərəkatının ölkədə yaratdığı irqi qarşıdurmanı və qlobal istiləşməni özləri üçün prioritet sayırdı. Soyuq müharibə dövrünə təsadüf edən ideoloji terminologiya C. Baydenin hakimiyyət illərində qəbul edilmiş təlimatda yenidən qayıdır. Soyuq müharibə dövrü ilə əsas fərq bundadır ki, 2021-ci ildə ABŞ öz hegemonluğuna əsas rəqib kimi Rusiyanı yox, Çini görür. Təlimata əsasən, Çin iqtisadi, diplomatik, hərbi və texnoloji gücünü birləşdirərək sabit və açıq beynəlxalq sistemə davamlı çağırış etmək potensialına malik yeganə rəqibdir. Rusiya isə sənədə görə qlobal təsirini artırmaqda və dünya səhnəsində pozucu rol oynamaqda qətiyyət göstərən bir aktordur [62].

ABŞ-ın müasir xarici siyasətinin nəzəri əsasları bu sənədə söykənsə də praktikada biz təməmlə fərqli davranışın və xarici siyasət kursunun aparıldığını müşahidə edirik. Digər tərəfdən sənəd bütöv Strategiya yox, müvəqqəti təlimat olduğundan ABŞ-ın xarici siyasətinə hərtərəfli baxış formalaşdırmağa imkan vermir. Deyilənləri nəzərə alıb, Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin doktrinal imperativlərini dərk etmək üçün ABŞ tarixinə ekskurs etmək vacibdir. Retrospektiv analizin köməyi ilə biz Amerikanın xarici siyasətini formalaşdıran əsas ideya və prinsiplərin necə təkamül etdiyini və müasir davranışı necə şərtləndirdiyini tədqiq edə bilərik. Burada xüsusi qeyd edək ki, ABŞ tarixində konseptual və doktrinal sənədlərin sayı həddindən artıq çoxdur. Bu qəbildən məqsəd – onlar içərisində müasir proseslərlə əlaqəli olanları seçib, araşdırmaqdan ibarətdir.

Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti ilə bağlı birinci əsaslı konsepsiya Monro doktrinasıdır. Müraciətdə Rusiya ilə qitənin şimal-qərbində münasibətlər qurmaq və Amerikanın şimal və cənubunu Avropa müstəmləkəçiliyinin obyektindən xilas etmək ABŞ-ın milli maraqları kimi bəyan edilmişdir: “Biz heç vaxt Avropa ölkələrinə aid müharibələrdə iştirak etməmişik və bu bizim siyasətimizə uyğundur....münasibətlərinin qorunması üçün biz elan etməyə məcburuq ki, bu ölkələrin yarımkürəyə öz siyasi sistemlərini yaymaq cəhdləri biz tərəfdən bizim sülh və təhlükəsizliyimizə təhlükə kimi qiymətləndiriləcək. Biz artıq mövcud müstəmləkələrin və ya asılı ərazilərin işlərinə qarışmayacağıq” [72].

XX əsrdə Monro doktrinasının təcridçilik ilə bağlı müddəaları aktuallığını itirsə də, kənar qüvvələrin Qərb yarımkürəsində möhkəmlənməsini qabaqlamaq hələ də prioritet vəzifədir. Biz bunu SSRİ-nin Soyuq müharibə zamanı Kubada möhkəmlənməsinə ABŞ-ın verdiyi sərt reaksiyada müşahidə edə bilərik. Karib böhranı Soyuq müharibənin ən qəliz düşün nöqtələrindən biri olub, Süveyş böhranı, 1969-cu il Sovet-Çin qarşıdurması və 1980-ci Əfqanıstan böhranları kimi nüvə silahının istifadə ehtimalını daşıyan məqamlardan biri idi [27, s.95]. Monro doktrinasının pozulmasına digər nümunə Rusiya və Çinin Venesuela ilə yaxın münasibətlər qurmasıdır. 2017-ci ildə Konqresin 115-ci qurultayında Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsinin Venesuelladakı böhran ilə bağlı dinləmələri keçirilirdi. Dinləmənin protokolunda bildirilir ki, N.Maduronun avtoritarizmi İran, Rusiya, Çin və Kuba kimi ölkələrin təhlükəli xarici təsirləri üçün münasib mühit yaradır: “Kuba Venesuelanın təhlükəsizlik şəbəkəsinə dərinədən nüfuz etməyə davam etdikcə, Çin və Rusiyanın ölkənin iqtisadi fəaliyyətində iştirakı regionda yeni təsir imkanları yaradır” [97]. 2017-ci il Milli Təhlükəsizlik Strategiyası isə həm Çin, həm Rusiyanın Venesuellada diktaturanı dəstəklədiyini və “region boyunca hərbi əlaqələrini və silah satışını” [92, s.51] genişləndirməyə səy göstərdiyini qeyd edir. Gördüyümüz kimi Monro doktrinasına birbaşa istinad edilməsə də, həyata keçirilən siyasət təmənilə doktrinanın postulatları ilə üst-üstə düşür.

Tarixən Monro doktrinasına O.Platt, T.Ruzvelt və Lode tərəfindən bir neçə vacib düzəliş edilib. Bu düzəlişlər hüquqi baxımdan çoxdan qüvvədən düşsələr də,

siyasi cəhətdən hələ də aktualdırlar. 1898-ci ildə İspan-amerikan müharibəsinin bitməsi ilə Kuba Amerika hərbi administrasiyasının nəzarəti altında qaldı. General Vud Vaşinqtondan gələn göstərişə uyğun məclis çağırılıb, Kuba konstitusiyasını ABŞ konstitusiyasına uyğun yazılmasına nəzarət etdi. Bununla belə konstitusiyada Amerika ilə əlaqələrə dair maddələr olmadığından, Vud Kuba elitasına bildirdi ki, konstitusiyaya Amerikanın maraqlarını təmin edəcək maddələr daxil edilməyə qoşunlar ölkədən çıxarılmayacaq. Bu maddələr dövlət katibi İ.Rut tərəfindən yazılarsa da, tarixə təşəbbüskarın – senator Orvill Plattın adı ilə Platt düzəlişi kimi daxil oldu. Düzəliş Kubanı Amerika protektoratına çevirdi. I maddəyə əsasən, Kuba onun müstəqilliyinə təhlükə yaradacaq müqavilələr imzalamayacaq və heç bir ölkəyə öz ərazisində müstəmləkə və ya hərbi məqsədlə yerləşməyə icazə verməyəcək. VII maddəyə əsasən müstəqilliyin qorunması məqsədilə Kuba ABŞ-a hərbi-dəniz bazası və ya yanacaq doldurma üçün məkan verməli idi.

Birləşmiş Ştatlar təkcə 50 ştat və paytaxt Vaşinqtonun yerləşdiyi Kolumbiya dairəsindən ibarət deyil. ABŞ-ın yurisdiksiyası o cümlədən Atlantik okeanda və Sakit okeanda yerləşən Atoll Palmira, Quam, Şimali Marian adaları, Puerto-Riko, Amerika Virgin adaları, Amerika Samoası, Veyk adası, Atoll Miduey, Atoll Conson, Beyker adası, Haulend adası, Jarvis adası, Kinqman rifi və Navassa adası kimi ərazilərə də şamil olur. ABŞ Konstitusiyasının IV maddəsinin 3-cü bölməsinin ikinci bəndinə əsasən, “Konqresin Birləşmiş Ştatlara məxsus ərazi və başqa əmlak üzərində sərəncam vermək hüququ var və o bununla bağlı bütün gərəkliləri və qərarları qəbul edə bilər” [18, s. 39]. Adı çəkilən ərazilər Amerikaya aid olduğuna görə yerləşmə məkanından asılı olmayaraq onların hər birinə Monro doktrinasının müddəaları şamil olunur. Ərazilərin əksəriyyəti böyük dövlətlərlə müharibə nəticəsində əldə edilmiş və adalarla imzalanmış müvafiq müqavilələr əsasında idarə olunurlar. Onların əksər hissəsində ABŞ-ın hərbi bazaları yerləşdiyinə görə Platt düzəlişi həmçinin onlara da şamil olunur. 1950-ci il tarixli Quam Üzvlük Aktının 6-cı bölməsinin 5-ci bəndinə əsasən, Quamda ABŞ Silahlı Qüvvələrinin komandirinin fikrinə görə fəlakət, işğal, qiyam və ya üsyan təhlükəsi yaranarsa, qeyd edilən şəxs adada hərbi vəziyyət elan etmək hüququna malikdir [75].

Monro doktrinasına digər vacib düzəlişi T. Ruzvelt etmişdir. 1902-ci ildə İngiltərə, Almaniya və İtaliya verilən kreditləri geri almaq üçün Venesuelanın ölkədaxili böhranına müdaxilə etməyə cəhd göstərdilər. Lakin prezident T.Ruzvelt belə cəhdləri Monro doktrinasına zidd sayıb, Konqresə illik müraciətində bildirdi ki, yalnız Birləşmiş Ştatların Qərb yarımkürəsində polis rolunda çıxış etmək haqqı var. Müraciətə əsasən, ABŞ digər Amerika dövlətlərinə yalnız ABŞ-ın hüquqları pozulduğu və ya xarici müdaxiləyə səbəb yarandığı vaxtda müdaxilə edəcək: “İstər Amerikada, istərsə də başqa yerdə öz azadlığını, müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyən hər bir xalq son nəticədə başa düşməlidir ki, bu cür müstəqillik hüququnu ondan səmərəli istifadə etmək məsuliyyətindən ayırmaq olmaz” [98].

Amerika dövlətləri təşkilatının 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş (son əlavə və düzəlişlərlə 1988-ci il tarixli) nizamnaməsinin 3-cü maddəsinin 5-ci bəndinə görə Amerika dövlətlərinin siyasi, iqtisadi və sosial sistem seçiminə kənar müdaxilələr qadağan olunur. 7-ci bəndə əsasən isə Amerika dövlətlərindən birinə qarşı təcavüz hamıya qarşı təcavüz hesab olunur [39]. Qeyd edək ki, hal-hazırda Amerika Dövlətləri Təşkilatına Kuba və Venesuelladan savayı Şimali və Cənubi Amerikanın 34 ölkəsi daxildir. Müşahidə etdiyimiz kimi T.Ruzvelt tərəfindən edilən düzəliş hələ də, modifikasiya olunmuş formada öz qüvvəsini qoruyur.

Ekspansionizmin ideoloqu və marinizm (dənizçilik) nəzəriyyəsinin müəllifi olan Alfred Mehen ABŞ-ın xarici siyasətinin doktrinal imperativlərinin əsaslarında duran şəxslərdən biridir. Mehenə görə Amerika unikal bir məkanda qərarlaşır: Amerikadan fərqli olaraq digər əksər ölkələri cəmi bir okeanın suları yuyur. Bununla belə admiralə görə Avropa, Haiti, Mərkəzi Amerikada mövcud siyasi gərginliklər hədələr formalaşdırdığına görə güclü hərbi-dəniz donanmasının olması zəruri hesab olunur. Panama kanalı öz strateji əhəmiyyəti ilə Qırmızı dənizlə müqayisə olunur. Bu səbəbdən alim proqnozlaşdırırdı ki, ona böyük dəniz dövlətlərinin marağı artacaq, kanal həyati-vacib strateji obyektə çevriləcək və böyük kommersiya fəaliyyətində üstünlüklər gətirəcəkdir. Mehenə görə kanal Sakit okean dəmiryolu kimi iki okeanı birləşdirir. Bu səbəbdən də Birləşmiş Ştatlar razılaşmalarla kanalı nəzarətdə

saxlamalıdır ki, o rəqiblərin əlinə keçib, dəniz daşımalarının üzərində nəzarət ABŞ-dan kənar qalmasın [32].

Ekspansionizm və marinizm nəzəriyyəsi irəli sürüldüyü vaxtdan demək olar ki, Ağ Evə sahib bütün administrasiyalar tərəfindən məqsədyönlü və planlı şəkildə gerçəkləşdirilirdi. Bunun praktiki nəticəsi kimi 2021-ci ildə dünyanın 80 ölkəsində Birləşmiş Ştatların 750 hərbi bazası mövcud idi. Ən çox hərbi baza Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya, Quam, İtaliya, Puerto-Riko, Birləşmiş Krallıq, Portuqaliya, Türkiyə, Bəhreyn, Belçika, Panama, Marşal adaları, Küveyt və Səudiyyə Ərəbistanındadır [61]. Adı çəkilən məkanlar aparıcı dənizlərə, okeanlara, kanal və körfəzlərə çıxışa malik olduğundan Mehen tərəfindən irəli sürülən ekspansionizm və marinizm nəzəriyyəsinin ardıcıl gerçəkləndiyini tam əminliklə qeyd edə bilərik.

Son 20 ildə Birləşmiş Ştatlarda 6 Milli Təhlükəsizlik Strategiyası qəbul edilmişdir. ABŞ-ın 2000-ci il Milli Təhlükəsizlik Strategiyasının ön söz hissəsində prezident Vilyam Klinton Amerikanın rifah və təhlükəsizliyinin dünyada mövcud rifah və təhlükəsizlikdən əvvəlki illərdən daha çox asılı olduğunu bildirdi: “bu əsrdə Amerika öz maraq və ideallarını, yalnız ümumi problemlərin həllinə yönəldərək irəli çəkə bilər”. Bu məqsədlə Amerika maliyyə, diplomatik və hərbi resurslarını səfərbər edib, bütün dünyada insan haqqları və demokratiyanın irəli çəkilməsinə və qlobal rifaha töhfə verməlidir. Strategiyaya əsasən, bunun üçün ABŞ Avropa və Asiya ilə ittifaqlarını möhkəmləndirməli və onları yeni çağırışlara adaptasiya etməlidir. Bizim Avropa və Asiyadakı ittifaqlarımız bu səbəbdən güclüdür ki, onlar bir hədənin aradan qaldırılması naminə yox, daima ümumi maraqların toplanması məqsədilə təşkilatlanır. Strategiya dinc, demokratik və bölünməz Avropa istiqamətində fəaliyyəti davam etdirməyi, NATO ilə yeni münaqişələri çəkindirmək və yeni demokratiyalara cəlb etmək üçün birgə fəaliyyət qurmağı, Asiyada Yaponiya ilə strateji ittifaqa söykənməyi, Cənubi Koreya ilə əməkdaşlığı möhkəmləndirməyi və raket hədəsini azaltmaq məqsədilə Şimali Koreyanın təcriddən çıxmasını dəstəkləməyi vacib sayırdı. “İttifaqların möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı biz Rusiya və Çin kimi köhnə rəqiblərimiz ilə prinsipial, konstruktiv və ayıq münasibətlər qurmalıyıq”. Sənəd Rusiya ilə Çinin daha böyük daxili açıqlığa, sabillik və rifaha

gedən yolu keçmələri üçün şanslarını maksimallaşdırmağı vacib sayır. Buna nail olmaq üçün tərəflərin dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya etmələrinə, qlobal institutlarda aktiv iştirak üzrə öhdəliklər götürməsinə çalışmaq lazımdır. Rusiya nümunəsində bu nüvə təhlükəsizliyinin azaldılması, strateji stabilliyin təmin edilməsi və demokratik institutların və hüququn aliliyini dəstəkləməklə Avropada Rusiyanın gələcək rolunun müəyyən edilməsi üzrə işinin davam etdirilməsindən ibarət idi. Çinə gəldikdə isə bu Tayvan ilə sülh dialoqunun və nüvə silahının yayılmaması standartlarının qorunmasını və Çinin ÜTT-yə daxil olmasını özündə ehtiva edirdi [44].

Birləşmiş Ştatların 2002-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyasına əsasən, “XX əsrin azadlıq və totalitarizm arasında böyük savaşı, azadlığın və azadlıq, demokratiya və azad sahibkarlıq timsalında yeganə davamlı milli uğur modelinin qəti qələbəsi ilə yekunlaşdı”. Sənədə görə bugün Birləşmiş Ştatlar presedentsiz hərbi qüdrətə və böyük iqtisadi və siyasi təsir qüvvəsinə malikdir. Strategiyada bildirilir ki, 11 sentyabr hadisələri ABŞ-a anladı ki, Əfqanıstan kimi kiçik dövlətlər Amerikanın milli maraqlarına güclü dövlətlər qədər böyük təhlükə yarada bilər: “Biz dünyanı terrorçu və tiranlarla savaşıaraq qoruyacağıq. ...Bizim millətimizin qarşılaşdığı ən ciddi təhlükə radikalizm və texnologiyaların kəsişməsində qarşılaşır. Bizim düşmənlər açıqcasına kütləvi qırğın silahını axtardığını bəyan edirlər və faktlar onların bunda qəti olmasına şahidlik edir. Birləşmiş Ştatlar bu cəhdlərin uğurla yekunlaşmasına imkan verməyəcək”.

Strategiyada Rusiya və Çinə münasibətdə çox müsbət yanaşma ifadə olunur. Sənəddə bildirilir ki, Rusiya ümidverici keçidin ortalığında yerləşir: bir tərəfdən demokratik gələcəyə can atır, digər tərəfdən terrorizm ilə müharibədə iştirak edir; Çin liderləri müəyyən edirlər ki, iqtisadi azadlıq – milli zənginliyin yeganə mənbəyidir. Strategiyaya görə vaxtı gələcək və Çin liderləri siyasi azadlığın milli böyüklüyün yeganə mənbə olduğunu müəyyən edəcəklər [94]. Rusiya və Çinə bu qədər müsbət reaksiya hər iki ölkənin 11 sentyabrdan sonra ABŞ-ı beynəlxalq terrorizm müharibəsində dəstəkləmələri ilə şərtləndirilir.

2006-cı il Milli Təhlükəsizlik Strategiyası 2002-ci il sənədinin bütün başlıqlarını təkrarlayıb, əlavə olaraq “İmkanları cəlb etmək və qloballaşmanın çağırışları ilə mübarizə aparmaq” paraqrafını daxil edirdi. Strategiyanın birinci paraqrafında bildirilir ki, “dünyada tiraniyaya son qoymaq məqsədilə Birləşmiş Ştatların siyasəti hər ölkədə və mədəniyyətdə demokratik hərəkatların və institutların axtarışından və dəstəyindən ibarətdir. Müasir dünyada rejimlərin fundamental səciyyəsi onlar arasında gücün bölüşdürülməsi qədər əhəmiyyət kəsb edir”. XX əsrdə faşizm və kommunizm hədələri üzərində “triumf”dan bəhs edən sənəd, indi yeni totalitar ideologiyanın – dünyəvi fəlsəfə üzərində yox, “qürurlu dinin təhrif edilməsi” üzərində qurulan ideologiyanın ABŞ-ı təhdid etdiyini qeyd edir [93]. Beləliklə, 2002 və 2006-cı il strategiyalarını birləşdirən əsas xüsusiyyətlərdən biri – müsəlman ölkələrinə qarşı sərt siyasət idi.

2010-cu il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyası ABŞ-ın xarici siyasətinə təmamilə yeni bir yanaşma gətirir. Strategiyaya əsasən, Birləşmiş Ştatların təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf, dəyərlər və beynəlxalq nizam kimi 4 milli marağı vardır. Strategiyada qeyd edilir ki, ideologiyalar uğrunda müharibələr, dini, etnik və qəbilə identikliyi uğrunda müharibələri əvəzləmişdir. Nüvə təhlükəsinin artması, bərabərsizlik və iqtisadi qeyri-stabilliyin güclənməsi, ekoloji problemlər, qida təhlükəsizliyinin olmaması və əhəlinin sağlamlığına olan təhlükələrin getdikcə ümumiləşməsi cari dövrün əsas çağırışları hesab olunur. Buna görə də strategiya XXI əsrdə milli maraqların daha effektiv irəliləməsi üçün Amerikanın liderliyinin yenilənməsinə istiqamətlənib. “Bu strategiya bizim milli təhlükəsizliyimiz, milli rəqabətə davamlılığımız, möhkəmliyimiz və mənəvi nümunəmiz arasında fundamental əlaqəni qəbul edir”. Strategiyada Çin, Hindistan və Rusiya aparıcı nüfuz mərkəzləri, Braziliya, Cənubi Afrika və İndoneziya isə nüfuzlu ölkələr adlandırılır və onlarla daha dərin və effektiv tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılması üzərində işin getdiyi qeyd edilir. Həmçinin etiraf edilir ki, qarşılıqlı asılı dünya sıfır yekunlu oyun deyil [95]. B. Obamanın hakimiyyət illərinə təsadüf edən strategiya müşahidə etdiyimiz kimi Çin və Rusiyanı artıq strateji tərəfdaş kimi nəzərdən keçirtmir. 2010-

cu il strategiyası Çin, Hindistan və Rusiyanı nüfuzlu mərkəzlər adlandırır ki, bu da çoxqütblü dünyaya keçidin birinci mərhələsi hesab oluna bilər.

2010 və 2015-ci il Strategiyaları B. Obamanın hakimiyyət illərinə təsadüf etdiyinə görə çox bənzəmələr də, axırncı son illərdə təhlükəsizlik landşaftının 5 keçid yaşadığını vurğulayır. Birinci keçid dövlətlər arasında gücün daha dinamik olmasını və Böyük İyirmiliyin global iqtisadi məsələlərdə rolunun artmasını, Asiya, Latin Amerikasını və Afrikanın yüksəlişi ilə iqtisadi qüdrətin təkamülünü təcəssüm etdirir. Gücün dinamikası imkanlar yaratmaqla yanaşı risklər də daşıyır. Hindistanın potensialı, Çinin yüksəlişi və Rusiyanın aqressivliyi nəhəng fəvqəldövlətlər arasında münasibətlərin gələcəyinə əsaslı təsir göstərir. İkincisi, güc, millət dövlətlərdən aşağı və yuxarı istiqamətlərə yerdəyişmə edir: beynəlxalq təşkilatlardan tutmuş meqapolislərin mərkəzlərinə, nəhəng şəxsi korporasiya rəhbərlərinə və nüfuzlu vətəndaş cəmiyyəti qurumlarına qədər daha çox institut hökumətlərin onlarla hesablaşmasını gözləyir. Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatının artan qarşılıqlı asılılığı və texnoloji yeniliklərin yüksək tempə dəyişikliyə məruz qalması, əvvəllər olmadığı qədər insanları, qrupları və hökumətləri bir-birinə bağlayır. Bu dinamiklik gətirməklə yanaşı iqlim dəyişikliyi, kibərhücumlar, pandemik xəstəliklər, transmilli terrorizm və cinayətkarlıq kimi hədələrə şərait yaradır. Dördüncüsü, Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın bir çox ölkələri arasında və onların daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir. Bu proses xüsusilə dini ekstremistlərin kökləndiyi yerlərdə və rəhbərlərin demokratik islahatları inkar etdikləri, öz iqtisadiyyatlarını istismar etdikləri və vətəndaş cəmiyyətini əzdikləri yerlərdə hələ də barıt qoxulu qalmaqla davam edəcək. Beşincisi, dünyanın enerji bazarı kökündən dəyişilmişdir. Hal-hazırda ABŞ dünyanın ən çox təbii qaz və neft istehsal edən ölkəsidir. Strategiyada bildirilir ki, ABŞ-ın xarici neftdən asılılığı son 20 il ərzində ən aşağı göstəriciyə malikdir və bu göstərici enməkdədir. Sənəddə Avropanın Rusiya qazından asılılığı və Rusiyanın enerjini siyasi məqsədlər naminə istifadə etməyə hazır olması Amerikada narahatçılıq doğurduğu qeyd edilir [91]. Müşahidə etdiyimiz kimi 2015-ci il strategiyası Rusiyanın qazdan təsir vasitəsi kimi vaxtaşırı istifadə etməsini Qərbdə hədə kimi nəzərdən keçirir. Sənədin digər yerlərində Rusiyanın Ukraynanın ərazi bütövlüyü və

suverenliyini pozması Avropanın təhlükəsizlik sisteminə hədə yaratması qeyd edilir. 2010-cu ildə nüfuz mərkəzləri kimi identifikasiya olunan Hindistan, Çin və Rusiyaya 2015-ci il strategiyasında münasibət köklü dəyişilib: “Xüsusilə, Hindistanın potensialı, Çinin yüksəlişi və Rusiyanın aqressiyası böyük güclərin münasibətlərinin gələcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir” [91].

2017-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında D. Tramp Ağ Evə gəldiyi il mövcud problemlər içərisində sərt rejimlər tərəfindən nüvə və raket təhlükələrinin bütün planetə hədə yaratmasını, radikal islamist qrupların çiçəklənməsini, terroristlərin Orta Şərqi nəzarətə almasını, rəqabətçil qüvvələrin Amerikanın maraqlarını qlobal dünya üzrə zəiflətməyə çalışmasını və s. məsələləri qeyd edir. D. Trampın hakimiyyət illərində ABŞ-ın dövlət siyasəti klassik realizm prinsiplərinə əsaslanırdı: “Amerikanın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası ideologiya ilə yox, nəticələrlə idarə olunan prinsipial realizm strategiyasıdır”.

2017-ci il Strategiyasına görə Çin və Rusiya Amerikanın hakimiyyət, nüfuz və maraqlarına çağırış edib, Amerikanın təhlükəsizlik və inkişafını zəiflətməyə cəhd edirlər. Çin və Rusiya iqtisadiyyatlarını azadlıq və ədalət meyarında məhdudlaşdıraraq, hərbi güclərini artırıb, informasiya axınları üzərində nəzarət yaradıb, cəmiyyətlərini təqib edərək, nüfuzlarını genişləndirirlər. Sənəddə Birləşmiş Ştatların iqtisadi təcavüz və ya ədalətsiz ticarətə daha dözməyəcəyi bildirilir. Bu cümlələr ABŞ-ın əsas ticarət rəqibi olan Çinə ünvanlanır. “Amerika suverenliyini apologiyasız (bəraət qazandırmadan) qoruyur”. ABŞ-ı dünya ticarətindən sıxışdırılmasını qabaqlamaq üçün D. Tramp beynəlxalq hüququn və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələb və prinsiplərinə məhəl qoymadan Çin ilə ticarət müharibəsinə başlayır. Sənəddə bildirilir ki, ABŞ həтта güc və güvənlik mövqeyindən, öz maraq və dəyərləri mövqeyindən belə liderlik etdikdə hamı gəlir əldə edir. Strategiyaya görə Amerikanın zəifliyi problemlərə dəvətdirsə, ABŞ-ın güclü olması müharibələrin qarşısını alır, sülh yaradır.

Strategiyada dörd milli təhlükəsizlik prioriteti sadalanır: 1. ABŞ raket əleyhinə müdafiə sistemləri qurmalı və cihadist terrorçulara Amerika sərhədlərinə çatmamış elə öz mənbələrində hədə yaratmalıdır; 2. Amerikanın inkişafını irəli çəkmək, şirkət

və işçilər üçün ABŞ iqtisadiyyatını rekonstruksiya etmək, ticarət qeyri-bərabərliyini aradan qaldırmaq üçün ədalətli və qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərə çalışmaq, Amerikanın tədqiqat və texnologiyalarda liderliyini qorumaq və ədalətsiz olaraq Amerikanın innovasiyalarını ələ almağa çalışan rəqiblərdən onu qorumaq və dövlətin enerji dominantlığından istifadə etmək lazımdır; 3. Sülhü güc vasitəsilə qorumaq və yenidən qurulan hərbinin rəqiblərdən üstünlüyünü saxlamaq, onları qabaqlamaq və lazım olduqda savaşıb, qalib gəlmək lazımdır; 4. Amerikanın maraqlarını dəstəkləyən və dəyərlərini əks etdirən dünya ABŞ-ı daha təhlükəsiz və inkişaf etmiş etdiyinə görə Birləşmiş Ştatların dünyada nüfuzunu artırmağa davam etmək [92].

Aparılan tədqiqat nəticəsində ABŞ-ın hal-hazırda mövcud xarici siyasətinin tarixi kökləri və doktrinal əsasları araşdırılmışdır. Monro doktrinasından tutmuş 2021-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyası üzrə Müvəqqəti Təlimata qədər müasir dövrlə səsləşən əhəmiyyətli dövlət sənədləri və doktrinalar araşdırılmış və Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin hal-hazırkı vəziyyətə təkamül prosesi diqqətlə izlənilmişdir. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, ABŞ-ın xarici siyasəti taktiki cəhətdən Ağ Ev və Konqresə hansı partiyanın sahib olmasından çox asılıdır. Amma strateji cəhətdən ABŞ-ın xarici siyasət konsepsiyası uzunmüddətli perspektivə istiqamətlənib, ölkənin həyati-vacib maraqları ilə şərtləndirilir.

1.3. Cənubi Qafqazın müasir vəziyyəti

Cənubi Qafqazın müasir vəziyyətini II Qarabağ müharibəsi və Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi əməliyyatları şərtləndirir. Bu iki faktor o qədər əhəmiyyətlidir ki, hadisələrin təhlilini 2020-ci ilin 10 noyabr tarixindən aparmaq məqsədəuyğundur. Azərbaycan 44 günlük müharibə nəticəsində öz ərazi bütövlüyü, suverenlik və konstitusiyaya quruluşunu bərpa etdi. 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli razılaşma müharibəni dayandırdı və Dağlıq Qarabağ münaqişəsini tarixə göndərdi. Üçtərəfli bəyanat Rusiya sülhməramlı kontingentinin Qarabağa daxil olması, erməni silahlı birləşmələrinin ordan çıxarılması, Laçın dəhlizi, Zəngəzur dəhlizi, Türkiyə və Rusiyanın Ağdamda yerləşən birgə monitorinq mərkəzinin təsis edilməsi, nəqliyyat-

kommunikasiya əlaqələrinin bərpası, sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası, Ağdam, Kəlbəcər və Laçının Azərbaycana təhvil verilməsi kimi vacib məsələləri əhatə edirdi [14].

II Qarabağ müharibəsinə qədər Cənubi Qafqazda qüvvələr balansı fərqli idi. Azərbaycanın Türkiyə, Gürcüstanın isə Qərbi ilə münasibətlərinin sıx olmasına baxmayaraq, regionda Rusiyanın nüfuzu müqayisə olunmaz dərəcədə yüksək idi. II Qarabağ müharibəsindən sonra yeni geosiyasi reallıq yarandı. Bu reallığın təməlini Azərbaycanın Türkiyə ilə imzaladığı Şuşa bəyannaməsi, Rusiya ilə imzaladığı müttəfiqlik fəaliyyəti haqqında bəyannamə, İran ilə Arazın cənubu boyunca nəqliyyat dəhlizi, 3+3 əməkdaşlıq formatı, Türkmənistan ilə Dostluq yatağının birgə istismarı, İran ərazisi vasitəsilə Türkmənistan qazının alınması, Avropa İttifaqı ilə enerji təhlükəsizliyi sferasında strateji əməkdaşlığı, Ermənistan ilə sülh müqaviləsi üzrə danışıqların aparılması və Qazaxıstan, Gürcüstan və Türkiyə ilə imzalanan dördtərəfli Transxəzər nəqliyyat marşrutu təşkil edir.

Cənubi Qafqazın hal-hazırkı vəziyyətini dərk etmək üçün yuxarıda qeyd edilmiş proseslər hərtərəfli təhlil olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi 16 iyun 2021-ci ildə imzalanmışdır. Şuşa Bəyannaməsini haqlı olaraq Azərbaycanın mühüm diplomatik qələbəsi adlandırmaq olar. Bəyannamə nəinki iki ölkə arasında münasibətləri yeni mərhələyə qaldırdı, o cümlədən Cənubi Qafqazda siyasi proseslərin istiqamətinə yeni vektor verdi. Şuşa bəyannaməsinin əsasını qarşılıqlı müdafiə və yardım öhdəliyi təşkil edir. Bəyannaməyə görə tərəflərin hər hansı birinin “müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edirsə”, tərəflər birgə məsləhətləşmələr və “bir-birinə zəruri yardım göstərəcəklər” [4]. Bununla belə bəyannaməyə görə tərəflər arasında hərbi-siyasi əməkdaşlıq üçüncü dövlətlərə qarşı yönəlməmişdir. Bu fakt Şuşa bəyannaməsinin hücum məqsədli yox, müdafiə əsaslı saziş olmasından xəbər verir. Digər bəndlər tərəflərin terrorçuluğun bütün forma və təzahürlərinə qarşı birgə mübarizə aparacağına, “müştərək maraq

kəsb edən regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərin qarşılıqlı şəkildə” əlaqələndiriləcəyinə, tərəflərin dəniz, hava və kosmos sahələrdə qarşılıqlı texnologiya mübadiləsi həyata keçirəcəyinə, Zəngəzur dəhlizinə və Cənub Qaz Dəhlizinin təhlükəsizliyinə həsr edilir.

Şuşa bəyannaməsinin əhəmiyyətini və Cənubi Qafqaza göstərdiyi təsiri daha yaxşı anlamaq üçün sənədə hal-hazırda dünyada baş verən hadisələr kontekstində nəzər yetirmək lazımdır. Qərbin Rusiya ilə qarşıdurma şəraitində yaranan enerji böhranı Azərbaycanın Avropa İttifaqına daha böyük həcmdə qaz satmasına gətirmişdir. Böyük güclərin qarşıdurmasında Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edən arteriyalardan biri kimi Azərbaycan Rusiyanın neqativ reaksiyası ilə qarşılaşa bilərdi. Lakin Şuşa bəyannaməsində Cənub Qaz dəhlizinin təhlükəsizliyinin ayrıca bənd kimi göstərilməsi Azərbaycanı və 40 milyard dollar dəyərində bu beynəlxalq enerji layihəsini mümkün mənfi təsirlərdən qorumuş olur.

Azərbaycanın xarici siyasəti çoxvektorluq və balanslaşdırma prinsiplərinə söykənir. Balanslaşdırma prinsipindən çıxış edərək Azərbaycan Şuşa bəyannaməsindən bir müddət sonra Rusiya ilə münasibətləri yeni mərhələyə çıxartmaq haqqında düşünmüşdür. Rusiyanın Azərbaycanın regional rəqibi Ermənistanın hərbi-siyasi müttəfiqi olması, Azərbaycanın şimal qonşusu və əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olması bu ölkə ilə münasibətlərdə xüsusi diqqət və ehtiyat tələb edir. Azərbaycan uzun illər Rusiyanı Ermənistana meyilli dövlətdən, neytral dövlətə, daha sonra isə strateji tərəfdaş dövlətə çevirmək siyasətini həyata keçirirdi. Bu siyasətin praktiki cəhətdən faydasını biz II Qarabağ müharibəsində müşahidə etdik. Rusiya Azərbaycana tam olaraq dəstək olmasa da, bununla belə Ermənistana da axırcının gözlədiyi qədər tərəf çıxmadı və müharibə müddətində əsasən gözləyici mövqe tutmağa üstünlük verdi.

22 fevral 2022-ci ildə “Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında” bəyannamə imzalandı. Moskva bəyannaməsi bir tərəfdən Rusiyanı Ermənistandan tam olaraq ayırmaq, digər tərəfdən isə Qərb ilə başlayacaq sərt qarşıdurmada balanslı gözləyici siyasət aparmağa istiqamətlənmişdir. Bəyannamənin birinci bəndinə əsasən, “Rusiya Federasiyası və

Azərbaycan Respublikası öz münasibətlərini müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti, iki ölkənin müstəqilliyinə, dövlət suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət, eləcə də bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, hüquq bərabərliyi və qarşılıqlı fayda, mübahisələrin dinc yolla həlli və güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsiplərinə sadıqlıq əsasında qururlar” [3]. Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaqdan imtina etdiyi, Azərbaycanı öz ərazisinə müdaxilə etməkdə ittiham etdiyi və həmçinin Rusiyanın bir gün qabaq (21 fevralda) Donetsk və Luqanskın müstəqilliyini tanıması şəraitində Azərbaycanın Moskvadan ölkəmizin ərazi bütövlüyü, suverenlik və daxili işlərinə qarışmaması haqqında yazılı öhdəlik əldə etməsi böyük diplomatik qələbə hesab olunmalıdır.

Bəyannamənin ən üstün cəhəti tərəflərin öz üzərinə digəri qarşısında hər hansı bir ciddi öhdəlik götürməməsidir. Bəyannamənin II bəndində bildirilir ki, “Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası öz milli maraqlarının müdafiəsinə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət yürüdürlər” [3]. Bu bənd və Şuşa bəyannaməsinin bundan qabaq qəbul edilməsi Azərbaycanın fərqli bloklara aid iki mühüm dövlətlə yüksək münasibətlər qurmaq qabiliyyətindən xəbər verir. Bəyannamənin 16-cı bəndinə əsasən: “Təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sülhün və sabitliyin qorunub-saxlanması məqsədilə Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası bir-birinə BMT Nizamnaməsi, ayrı-ayrı beynəlxalq müqavilələr əsasında və Tərəflərdən hər birinin beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərini nəzərə almaqla hərbi yardım göstərilməsi imkanını nəzərdən keçirə bilərlər” [3]. Müşahidə etdiyimiz kimi cari bənd “nəzərdən keçirə bilər” ifadəsi ilə yekunlaşır ki, bu da nə Azərbaycan, nə də Rusiyanın digərinə münasibətdə təhlükəsizlik öhdəliyi daşmadığı anlamına gəlir. Rusiyanın hal-hazırda Ukrayna ilə müharibə aparması şəraitində bu bəndin nə dərəcədə əhəmiyyətli olması daha aydın hiss edilir.

I Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan işğal faktına görə 30 ilə yaxın Ermənistan ilə sərhədlərini bağlamış və xarici aləm ilə əsasən Gürcüstan ərazisi vasitəsilə əlaqə qurmuşdur. Otuz ilə yaxın müddətdə Cənubi Qafqaz regionu öz logistika potensialından lazımınca yararlanma bilmirdi. Sərhədlərin bağlı olmasından

hamı əziyyət çəksə də, ən böyük zərəri işğalçı Ermənistan çəkirdi. II Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan buraxdığı səhvlərə yenidən nəzər yetirməyə və onları bir daha təkrarlamamaq şansı qazanmışdır. Amma bu imkanı Ermənistan lazımınca qiymətləndirməmişdir. Beləki, 10 noyabr tarixli bəyannamə Zəngəzur dəhlizinin açılmasını nəzərdə tutsa da, Ermənistan onun fərqli bəhanələrlə açılmasını gecikdirir. Zəngəzur dəhlizi ilk növbədə II Qarabağ müharibəsini yekunlaşdıran 10 noyabr 2020-ci il razılaşmasının tərkib hissəsidir. Üçtərəfli bəyanatın IX bəndinə görə, “Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. ...Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək” [8]. Onun reallaşmaması üçtərəfli bəyanatın digər müddəalarına da kölgə salır. Bu baxımdan Azərbaycan üçün Zəngəzur dəhlizi prioritet hədəfdir. Onun açılmasına Ermənistanı məcbur etmək üçün Azərbaycan bir tərəfdən bu ölkəyə birbaşa, digər tərəfdən isə dolayısı təzyiqlər edir. Belə dolayısı təzyiqlərdən biri Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında Anlaşma Memorandumu olmuşdur. Memorandum 11 mart tarixində İran və Azərbaycan arasında bağlanmışdır.

İran ilə yeni dəhlizin açılması haqqında anlaşma memorandumu Cənubi Qafqazın iqtisadi və siyasi proseslərinə yeni və gözlənilməz bir istiqamət verdi. Vurğulayaq ki, hazırlıq işləri memorandum imzalanma anına qədər gizli saxlanılırdı. İran və Azərbaycan arasında memorandum Ermənistan xarici işlər nazirinin Antalya diplomatik forumunda, baş nazirinin isə Fransada olduğu zaman imzalanmışdır. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı 10 noyabr tarixli öhdəliyi yerinə yetirməkdən fərqli səbəblərlə yayınan Ermənistan üçün Azərbaycanın Naxçıvana alternativ yol əldə etmə xəbəri gözlənilməz oldu. Buna qədər Ermənistan Zəngəzur dəhlizini ölkəmizdən daha çox güzəşt əldə etmək üçün şantaj məqsədi ilə istifadə edirdi. Azərbaycanın Naxçıvanı İran vasitəsilə blokadadan çıxartması və Türkiyə ilə yeni

nəqliyyat-kommunikasiya əlaqəsi yaratması isə Ermənistanın diplomatik təsir vasitələrini məhdudlaşdırdı. Beləliklə, İran ilə imzalanan saziş regionun logistika imkanlarına xeyli artırdı.

Cənubi Qafqaz regionu Böyük Qafqazın, o isə öz növbəsində daha böyük region olan Xəzər hövzəsinin bir hissəsidir. Cənubi Qafqaz Xəzər hövzəsinin tərkib hissəsi olduğuna görə burda baş verən vacib dəyişikliklər mütləq olaraq Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətinə təsir edir. Uzun illər Azərbaycan və Türkmənistan Kəpəz (Dostluq) yatağının istismar edilməsinə dair razılığa gələ bilmirdilər. Hesablamalarına görə bu yataqda 50 milyon tondan artıq neft və 30 milyard m³ təbii qaz ehtiyatı vardır [9]. Bu yataq uzun illər mübahisə obyektinə olmuş və iki ölkə arasında soyuq münasibətlərə səbəb olmuşdur. Bu razılaşmadan az sonra Aşqabad sammitində Türkmənistan, İran və Azərbaycan daha bir mühüm enerji layihəsinə imza atdılar. Əldə edilən razılaşma Türkmənistan qazının Azərbaycana İran ərazisi vasitəsilə nəql edilməsini nəzərdə tuturdu.

Cənubi Qafqazın müasir vəziyyətini şərtləndirən başqa faktor – Avropa ittifaqının regiona xüsusi marağıdır. Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasına əsasən: “Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlara inteqrasiya strateji məqsədini güdür” [7]. Vurğulayaq ki, Avropa İttifaqı və NATO ilə əlaqələr strateji xarakter daşıyaraq, praktikada Azərbaycanın taktiki balanslaşdırma siyasəti ilə paralel olaraq aparılır. Başqa sözlə desək Avroatlantik strukturlara inteqrasiya bizim ali məqsədimiz olsa da, Rusiya və İranın coğrafi və siyasi baxımından yaxınlığı Azərbaycanı bu hədəfə ehtiyatla, zəruri tarazlığı qorumaq şərti ilə irəliləməyə məcbur edir.

Gürcüstan öz Qərbyönümlü siyasətini beşgünlük müharibədən çox əvvəl müəyyənləşdirmişdir. Gürcüstanın 2005-ci il Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasına əsasən, “Qara dəniz regionu və Cənub-Şərqi Avropanın bir dövləti kimi tarixən Gürcüstan Avropanın coğrafi, siyasi və mədəni hissəsidir. Avropa və Avro-Atlantikanın siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya Gürcüstan xalqının qəti iradəsidir. Gürcüstan NATO və Avropa İttifaqının genişlənməsini

alqışlayır və hesab edir ki, Qara dəniz regionu ölkələrinin NATO və Avropa İttifaqına inteqrasiyası bu regionun Avropanın cənub-şərq sərhədi kimi təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq. Şimali Atlantika Alyansına və Avropa İttifaqına üzvlük Gürcüstanın xarici və milli təhlükəsizlik siyasətinin başlıca prioritetidir” [29]. Beşgünlük müharibədən sonra qəbul edilən yeni Konsepsiyada da Avropa İttifaqı ilə münasibətlərə xüsusi yer ayrılır: “Gürcüstanın Avropa İttifaqına mərhələli inteqrasiyası ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafının ən mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Aİ ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi Gürcüstanın demokratik təsisatlarının və təhlükəsizliyinin daha da möhkəmlənməsinə, eləcə də Aİ ilə iqtisadi inteqrasiyasına dəstək verir” [74].

II Qarabağ müharibəsindən sonra Avropa İttifaqı ilk vaxtlar region ölkələrinə qərəzli münasibət bəsləyirdi. Müharibənin Azərbaycan ərazisində getməsinə və dağıntıların bizim ölkəmizdə baş verməsinə rəğmən Avropa İttifaqı Ermənistanla 2,6 milyard avro yardım paketi ayırmışdır. Avropa İttifaqı parlamenti Azərbaycana qarşı qərəzli qətnamələr qəbul etmişdir. Azərbaycana qarşı qəbul edilən son belə qətnamə 10 mart tarixində 635 səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdir [28]. “Dağlıq Qarabağda mədəni irsin dağıdılması” adlı bu qətnamə Azərbaycanı məqsədyönlü şəkildə ermənilərin mədəni irsini məhv etməkdə ittiham edir [63]. Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaza dair mövqeyini qaz böhranının yaranması ilə dəyişdi. Qurumun bəyanatlarından tədricən “Dağlıq Qarabağ” ifadəsi yoxa çıxdı, Azərbaycana isə 2 milyard avro yardım ayrıldı.

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz ilə inkişaf edən münasibətləri bir tərəfdən Cənubi Qafqazın Avropa üçün alternativ enerji mənbəyi olması ilə, digər tərəfdən isə qurumun Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşdırılmasına verdiyi töhvə ilə şərtlənir. Bu iki faktor arasında qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi mövcuddur. Qlobal qarşıdurma və enerji böhranı şəraitində Azərbaycan Gürcüstan ərazisi vasitəsilə Avropaya qaz ixrac edir. Rusiyanın qaz monopoliyasına rəqabət Moskvanı Azərbaycan və Gürcüstana qarşı düşünülməmiş addımlar atmağa sövq edə bilər. Bu isə artıq həllini tapmış münaqişənin süni yolla yenidən qızıqdırılmasına gətirə bilər. Beləliklə, öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək ilə motivlənən Avropa İttifaqı, hal-

hazırda Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması istiqamətində real addımlar atır.

Hal-hazırda Azərbaycan və Ermənistan sülh müqaviləsinin imzalanması, sərhədlərin açılması, delimitasiya-demarkasiya, iqtisadi əlaqələrin bərpası və s. bu kimi regional problemləri Avropa İttifaqının dəstəyi və vasitəçiliyi ilə müzakirə edir. Belə vacib müzakirələrdən biri 2021-ci ilin 14 dekabr tarixində baş tutmuşdur. Aİ Şurasının prezidenti Şarl Mişel ilə Brüsseldə dörd saatdan artıq davam edən danışıqlarda hərtərəfli sülh müqaviləsi, Ermənistan və Azərbaycan arasında sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyasında Avropa İttifaqının məşvərətçi rolu, Avropa İttifaqının azad edilmiş ərazilərin bərpa olunmasında iştirakı və humanitar məsələlər müzakirə olunmuşdur. Daha bir vacib görüş 2022-ci ilin 6 aprel tarixində baş tutmuşdur. Üçtərəfli müzakirə nəticəsində Cənubi Qafqaz regionu ilə Avropa ittifaqı bir-biri ilə daha möhkəm bağlarla əlaqələnmişdir. Xüsusilə vurğulayaq ki, adı çəkilən görüşlərin nəticələrinə dair bəyanatda “Dağlıq Qarabağ”, “status” və “Minsk qrupu” kimi arxaik və qeyri-aktual ifadələr yer almamışdır [88]. Bu bir tərəfdən Avropa ittifaqının tərəflər arasında münasibətlərin normallaşdırılması prosesində Minsk qrupunu əvəzləmək istəməsindən, digər tərəfdən isə regionun lider dövləti olan Azərbaycanın siyasi gündəliyi ilə razılaşmasından xəbər verir.

Cənubi Qafqazdakı siyasi proseslərə təsir göstərən əsas xarici qüvvə sözsüz ki, Rusiyadır. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə həm II Qarabağ müharibəsi yekunlaşmış, həm də 10 noyabr 2020-ci il, 11 yanvar 2021-ci il və 26 noyabr 2021-ci il tarixli vacib bəyanatlar qəbul edilmişdir. Bu bəyanatların regionun gələcəyi üçün əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məsələn, Soçi görüşünün yekunlarına dair qəbul edilən birgə bəyanatda tərəflər “dövlət sərhədinin delimitasiyası, sonradan tərəflərin sorğusu əsasında Rusiya Federasiyasının məsləhət yardımı ilə sərhədin demarkasiyası üzrə ikitərəfli komissiya yaradılması” haqqında razılığa gəlirlər [6].

Hal-hazırda Ermənistan və Azərbaycan arasında yekun sülh müqaviləsinin imzalanmasına hazırlıq işləri gedir. Münasib şərait bir neçə faktorun qarşılıqlı təsirindən formalaşır. Qlobal miqyasda Ermənistanın əsas müttəfiqi Rusiya Qərb ilə rəqabət aparır. Rusiyaya qarşı qəbul edilən sərt sanksiyalar Rusiyanın iqtisadiyyatına

sarsıdıcı zərbə endirmişdir. Dünya Bankının 2022-ci il aprel hesabatına əsasən, Rusiyanın ÜDM-nin real artımı cari ildə mənfi 11,2% təşkil edəcək. Hesablamalara görə kənd təsərrüfatı sektorunun 1% artacağı gözlənilsə də, proqnozlara görə sənaye sektoru 8,8%, xidmətlər sektoru isə 13,2% geriləcəyək. İllik inflyasiyanın 22% təşkil ediləcəyi gözlənilir [108, s.91-92]. Bütün bu faktorlar Rusiyadan asılı iqtisadiyyata malik Ermənistana təsirsiz ötüşə bilməz. Ermənistanın iqtisadi böhranla qarşılaşacağını ölkənin Mərkəzi Bankı indidən proqnoz edir. Onun hesablamalarına görə Ermənistanın iqtisadi artım göstəriciləri gözlənilən 5,3%-dən 1,6%-ə enəcəkdir [26]. Bu proqnoz Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamaları ilə uyğundur. BVF 2022-ci il üçün Ermənistan iqtisadiyyatının artım proqnozunu əvvəl 4,5% civarında hesablamışdırsa, Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra 1,5%-ə endirdi [25].

Paraqraf çərçivəsində aparılan araşdırma Cənubi Qafqazın müasir vəziyyətini hərtərəfli təhlil etməyə imkan vermişdir. II Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya ilə strateji əlaqələrini möhkəmləndirmiş və cari enerji böhranı şəraitində Gürcüstan ərazisi boyunca Avropaya böyük həcmdə qaz ixrac etməyə razılıq vermişdir. Azərbaycan mövcud əlaqələrini möhkəmləndirməklə kifayətlənməyib, Ermənistanla sülh müqaviləsi, sərhədlərin delimitasiya-demarkasiyası, 3+3 əməkdaşlıq formatı və Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Cənubi Qafqazda inteqrasiya proseslərini yeni mərhələyə çıxarmaq istəyir. Tədqiqatdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər iki sərhədin bağlı qalması, İranın beynəlxalq sanksiyalar altında olması, Gürcüstan ərazisindən keçən yolun isə son aylar təbii şəraitdən bağlı olması Ermənistanı iqtisadi mühasirə vəziyyətinə gətirmişdir. Belə ağır şəraitdə Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşdırılması, Azərbaycanla isə sərhədlərin delimitasiyası və sülh müqaviləsinin imzalanması Ermənistan üçün öz dövlətçiliyini qorumaq baxımından yeganə şansıdır.

II FƏSİL. ABŞ-İN CƏNUBİ QAFQAZDA XARİCİ SİYASƏTİNİN STRATEJİ TƏLİMATLARI

2.1. ABŞ siyasətinin Qafqaz regionunda məqsəd və vəzifələri

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz ilə bağlı ayrıca və hərtərəfli işlənmiş dövlət siyasəti yoxdur. Birləşmiş Ştatların heç bir əhəmiyyətli dövlət sənədində Cənubi Qafqaz ABŞ-ın xüsusi marağını cəlb etməli olan ayrıca bir region kimi göstərilir. Cənubi Qafqaz adətən Xəzər hövzəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaza münasibətdə regional siyasəti olmasa da, hər bir respublika ilə xarici əlaqələrində xüsusi məqsəd və vəzifələri vardır. Birləşmiş Ştatların Azərbaycan ilə bağlı xarici siyasətinin ən düzgün və obyektiv təhlilini fikrimizcə “İrsiyyət Fondu” nəzdində Duqlas və Sara Ellison xarici siyasət mərkəzinin müdiri Lyük Koffe həyata keçirmişdir.

1 oktyabr 2021-ci ildə dərc edilmiş məqalədə cənab Koffe II Qarabağ müharibəsindən bir il sonra regionda baş verən dəyişiklikləri təhlil etmişdir. Müəllifə görə müharibə nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş və təxminən üç onillik ərzində davam edən erməni işğalına son qoymuşdur. Azərbaycanın qələbəsinin əhəmiyyətindən bəhs edən alim Cənubi Qafqazda və Xəzər regionunda ABŞ siyasətçilərinin bilməli olduğu yeni geosiyasi reallığın yarandığını qeyd edir. Azərbaycan ABŞ-ın bir çox geosiyasi maraqlarının üst-üstə düşdüyü strateji regionda yerləşir. Müəllifə görə böyük güclərlə rəqabətə ciddi yanaşmalı olan Birləşmiş Ştatlar, Azərbaycanla əlaqədar qarşısında bir neçə vacib vəzifə qoymalıdır. Bura Azərbaycana yüksək səviyyəli səfərlərin sayını artırmaq, Bakı ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq, Amerikanın ölkədəki diplomatik mövcudluğunu gücləndirmək, transatlantik birliyin enerji təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq naminə Azərbaycanla işləmək və həm Ermənistan, həm də Azərbaycanı əhatə edən regional ticarət, iqtisadi və enerji layihələri dəstəkləmək daxildir. L. Koffenin gəldiyi qənaətə görə Birləşmiş Ştatların Azərbaycana münasibətdə 5 milli marağı var:

1. Transatlantik məkanın enerji təhlükəsizliyi. Alim haqlı olaraq Rusiya neft və qazından az asılı olan Avropanı daha təhlükəsiz hesab edir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Rusiyanın enerji resurslarına mühüm alternativ təklif edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Cənub Qaz Dəhlizi transatlantik məkanın enerji təhlükəsizliyinə böyük töhfə vermişdir. 2021-ci ildə cari məqalədə qeyd edilən bu marağın obyektivliyini biz 2022-ci ildə müşahidə edə bilərik. Avropada mövcud qaz böhranını tənzimləmək üçün Birləşmiş Ştatlar Qətərə, Aİ isə Azərbaycana müraciət etmişdir. 4 fevral 2022-ci ildə Azərbaycanda Cənub Qaz Dəhlizinin Məşvərətçi Şurasının iclasında çıxış edən prezident İ. Əliyev bildirmişdir: “İndi isə mən qaz alan ölkələrin bazarlarında Azərbaycan qazının payı ilə əlaqədar son məlumatlara baxanda görürəm ki, bu ölkələrin bəziləri qaz istehlakının 80 faizini, digərləri isə 15-20 faizini Azərbaycandan alırlar və bu göstəricilər artır” [13]. Qazın 80%-nin Azərbaycandan alınması Aİ-nin bəzi ölkələrinin ölkəmiz sayəsində Rusiyanın qaz monopoliyasından qurtulduğunu göstərir. 15-20% qaz idxalı isə Azərbaycanın digər Avropa ölkələrində Rusiya qazına güclü rəqabət yaratdığının göstəricisidir. Təsadüfi deyil ki, bu iclasda iştirak edən avrokomissar K. Simson Azərbaycanı Avropa İttifaqı üçün etibarlı tərəfdaş adlandırmışdır [13].

2. Qlobal rəqabət kontekstində geostrateji yerləşmə. Nəhəng Avrasiyanın quru hissəsində bütün ticarət və tranzit yolları Rusiya, Azərbaycan və ya İran kimi üç ölkədən birindən keçməlidir. Lakin Qərbin Moskva və Tehran ilə münasibətlərinin pozulması Rusiya və İrani şərq-qərb marşrutu üçün əlverişli variant olmaqdan məhrum edir. Birləşmiş Ştatların hər iki ölkə ilə münasibətlərinin nə dərəcədə pis vəziyyətdə olmasını göstərmək üçün həm İran, həm də Rusiyanın “SWIFT” beynəlxalq ödəniş sistemindən kənarlaşdırılmasını misal çəkmək olar. İranın beynəlxalq ödəniş sistemindən kənarlaşdırılmasını analiz edən Karneqi Mərkəzi bildirir ki, bu sanksiya neft ixracından gəlirlərin iki dəfə aşağı düşməsinə və xarici ticarət dövriyyəsinin 30% azalmasına gətirdi [40]. Vurğulayaq ki, İran bu beynəlxalq ödəniş sistemindən məqalə yazıldıqdan əvvəl, Rusiya isə 2022-ci ildə ayrılmışdır. Vaşinqtonun hər iki ölkə ilə münasibətlərinin kritik olmasından çıxış etsək, Azərbaycanın Şərq-Qərb arasında yeganə təhlükəsiz marşrut olması aydınlaşır. Cənab

Koffe bu ticarət nöqtəsini Azərbaycanın ikinci ən böyük şəhərinin adı ilə Gəncə Qapağı (“Ganja Gap”) adlandırır.

3. İsrailə münasibətlər. Birləşmiş Ştatların Azərbaycana münasibətdə milli marağı, o cümlədən Bakının Tel-Əviv ilə strateji münasibətləri ilə əlaqəlidir. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə aparıcı müttəfiqi olan İsrail, üç tərəfdən müsəlman ölkələri ilə əhatə olunub. Azərbaycan hal-hazırda İsrail ilə strateji münasibətlərə malik yeganə müsəlman ölkəsidir. Bu fakt mütəmadi olaraq islamofobiyada günahlandırılan İsrailin əlinə güclü arqument verir. Vurgulayaq ki, İsrailin neft ehtiyaclarını uzun illər 80%-20% nisbəti ilə Rusiya və Azərbaycan təmin edirdi. Lakin İsrailin Rusiya ilə münasibətlərində son illər yaşanan problemlər Rusiya neftinin İsrailə axınını zəiflətdi. Bunun əvəzində Azərbaycan öz ixrac qüdrətini artıraraq İsrailə daha çox neft daşımağa başladı. Hal-hazırda İsrailin neftə olan ehtiyacının 40%-ni Azərbaycan təmin edir. Diqqət tələb edən məqam bundadır ki, İsrail Yaxın Şərfin aparıcı aktorlarından və Birləşmiş Ştatların regionda maraqlarını reallaşdıran əsas müttəfiqlərdən biridir. İsrailin enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı istənilən problem İsrailin və onunla birlikdə Birləşmiş Ştatların Yaxın Şərqdə mövqelərini nəzərəcarpan dərəcədə zəiflədə bilər. Bu kontekstdə Azərbaycan Birləşmiş Ştatların tək-cə regional deyil, o cümlədən beynəlxalq miqyasda diqqət yetirməli olduğu dövlətlərdən biridir.

4. Vacib diplomatik meydança. L. Koffeyə əsasən, Bakı ABŞ və Rusiyanın yüksəkrütbəli hərbiçilərinin bəzi görüşlərinə ev sahibliyi etmişdir. Alimin fikrincə Azərbaycan ABŞ-a Suriyada hərbi qəzalara qarşısının alınması kimi məsələləri müzakirə etmək üçün diplomatik meydança təqdim edir. Bu marağın obyektivliyinə dəlalət edən ən son faktlardan biri Ukrayna prezidenti V. Zelenskinin Rusiya ilə danışıqlar aparmaq üçün Varşava, Bratislava, Budapeşt, İstanbul kimi vacib şəhərlərlə yanaşı Bakının da adını çəkməsidir. Hal-hazırda danışıqlar Belorusiya və Türkiyədə baş tutsa da, gələcək danışıqlar üçün Bakının diplomatik məkan kimi seçilməsi daha məntiqidir. Bu onunla şərtlənir ki, Slovakiya, Macarıstan, Polşa və Türkiyə NATO ölkələridir və Rusiyanın ora Ukrayna və onun təmsalında Qərb ilə barışığa getməsi Rusiyanın diplomatik kapitulyasiyası kimi qəbul edilə bilər. Öz növbəsində Qoşulmama Hərəkatının cari sədri, Aİ-nin vacib enerji təminatçısı,

NATO üzvü Türkiyə ilə hərbi-siyasi müttəfiq, Rusiya ilə isə strateji tərəfdaş olan Azərbaycan, qlobal əhəmiyyətli danışıqların keçirilməsi üçün ən münasib məkandır.

5. Mərkəzi Asiyanın açarı. Məqalə müəllifinə görə, Azərbaycan Mərkəzi Asiya ölkəsi olmasa da, transatlantik birlik üçün regiona açılan qapıdır. Bakı həmçinin Mərkəzi Asiya respublikalarının bir çoxu ilə, xüsusən də Qazaxıstan və Türkmənistanla sıx əlaqələr saxlayır. Son iki ölkəni cənab Koffe Avropanın enerji ehtiyacları üçün çox vacib aktor sayır. Qeyd edək ki, məqalənin yazıldığı il Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında Xəzər dənizində “Dostluq” yatağının karbohidrogen resurslarının birgə kəşfiyyatı, işlənilməsi və mənimsənilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdı [1]. Cari məqalə dərc edildikdən sonra, noyabr ayının 28-də Aşqabadda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) 15-ci sammiti çərçivəsində Azərbaycan, İran və Türkmənistan arasında qarşılıqlı qaz tədarükü (swap) üzrə üçtərəfli saziş imzalandı. Sazişə əsasən, Türkmənistan İran vasitəsilə Azərbaycana ildə 1,5-2 milyard kubmetr qaz tədarük edəcək [10].

Cənab Koffeyə görə Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində qələbəsi Cənubi Qafqazda və Xəzər regionunda yeni geosiyasi reallıq yaratdı. Bu yeni geosiyasi reallıq İranın regionda zəifləməsi, Azərbaycanla Rusiyanın zahirdən səmimi, daxildən gərgin münasibətləri, Azərbaycanın vasitəçiliyi ilə Türkiyə və İsrailin potensial yaxınlaşması, yeni regional, enerji, ticarət və iqtisadi layihələrin mümkünlüyü ilə şərtlənir. Həqiqətən, II Qarabağ müharibəsi Birləşmiş Ştatların regional rəqibi İranın Cənubi Qafqazda zəifləməsinə, NATO üzrə müttəfiq Türkiyənin isə əksinə güclənməsinə səbəb oldu. Regionda zəifləməsindən narahat olan İran Azərbaycanın rəqibi Ermənistan ilə münasibətlərini irəli çəkmək istiqamətində addımlar atmış və Azərbaycan ilə sərhəddə genişmiqyaslı hərbi təlimlər həyata keçirmişdir.

Rusiya ilə münasibətlərdə gərginlik sülhməramlı kontingentin vaxtaşırı səlahiyyət zonasına dəyişiklər etməsindən, Azərbaycan ərazilərinə qanunsuz səfərlərə imkan verməsindən və Azərbaycan ərazilərindən qanunsuz erməni birləşmələrini çıxartmamasından qaynaqlanır. Nümunə kimi biz Fransa prezidentliyinə namizəd V.

Pekressin qanunsuz olaraq Qarabağa səfərini qeyd edə bilərik. 12 yanvar 2022-ci ildə Azərbaycan telekanallarına müsahibə verən ölkəmizin başçısı bu məsələni xüsusi qeyd edib, Rusiya sülhməramlılarının fəaliyyətindən narazılığını ifadə etmişdir: “Həm müdafiə nazirimiz öz həmkarına məktublar göndərərək dərhal, həm sülhməramlı missiya rəhbərinə irad bildirilir və Valeri Pekresin son qanunsuz səfəri ilə bağlı da eyni addımlar atılmışdır. Bizə belə bir cavab verildi ki, biz görməmişik, bilməmişik, diqqətdən kənar olub, o, hansısa adi bir maşında gəlib və sair. Halbuki, əlbəttə, bu, inandırıcı deyil və mən necə var elə də deməliyəm, müsbəti də, mənfini də” [15]. 22 fevral 2022-ci ildə imzalanan Azərbaycan və Rusiya arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında bəyannamənin birinci bəndinə əsasən, tərəflər bir-birinin (beynəlxalq tanınmış sərhədləri çərçivəsində) ərazi bütövlüyü və suverenliyini qarşılıqlı sürətdə dəstəkləyirlər. Lakin bu ilin 26 mart tarixində müdafiə nazirliyi Rusiyaya daha bir xəbərdarlıq göndərmişdir: “Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin 2022-ci il 26 mart tarixli həqiqəti əks etdirməyən və birtərəfli açıqlaması ilə bağlı təəssüfünü bildirir. ...Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyini üçtərəfli bəyanatın müddəalarına uyğun olaraq Ermənistan ordusunun qalıqlarının və qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazilərindən tam olaraq çıxarılmasını təmin etməyi, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin ölkəmizin suveren əraziləri daxilində hərəkətini təhrif edilmiş formada qələmə verməməyi, “Dağlıq Qarabağ” ifadəsi işlətməməyi və Azərbaycan ərazilərinin adını düzgün olaraq göstərməyi xahiş edir” [5]. Müşahidə etdiyimiz kimi L. Koffenin Azərbaycan üzrə apardığı qiymətləndirmə məqalədən əvvəl və sonrakı faktlarla verifikasiya olunur.

Azərbaycanın Türkiyə və İsrail ilə yaxın münasibətlərə malik olduğunu əsas gətirən L. Koffe Bakının iki ölkənin münasibətlərinin normallaşdırılmasında vasitəçilik imkanlarını yüksək dəyərləndirir. Cənab Koffe 2020-ci ildə Azərbaycan prezidentinin iki ölkə arasında münasibətləri yoluna qaytarmaq üçün “pərdə arxasında” söylər göstərdiyini diqqətə çatdırır. Bu tezisdən çıxış edərək, Türkiyə və İsrail arasında 2022-ci ildə mövcud münasibətlərə diqqət yetirib, inkişafı fiksə edə

bilərik. 12 mart tarixində İsrail prezidenti İshaq Herzoq Türkiyədə prezident R.T. Ərdoğan ilə görüşmüşdür. “Yerusalim post” qəzetinə əsasən, bu İsrail prezidentinin son 15 ildə Türkiyəyə ilk səfəri idi [60]. Səfərin əsas məqsədi Rusiya-Ukrayna münaqişəsində vasitəçilik səylərinin səfərbər edilməsi idi.

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaza münasibətdə ənənəvi passiv siyasətini tənqid edən L. Koffe II Qarabağ müharibəsindən sonra regiona baxışın “köhnə yolunun” artıq keçərli olmadığını isbatlayır. ABŞ siyasətçiləri bu yeni reallıqları nə qədər tez tanıyıb, dərk etsələr, bir o qədər ABŞ-ın milli maraqları üçün yaxşı olar. Bu çərçivədə ABŞ-ın qarşılıqlı maraqlara əsaslanan pragmatik münasibətlər qurması üçün aşağıdakı addımların atılması məsləhət görülür:

- ABŞ Prezidentinin Cənubi Qafqaza səfərinin planlaşdırılması;
- ABŞ prezidentindən savayı yüksək vəzifəli şəxslərin regiona, xüsusilə regionun lideri Azərbaycana mütəmadi rəsmi səfərlərinin təşkili;
- Azərbaycanın daxil edilməsi ilə “C5+1” formatının (5 Mərkəzi Asiya ölkəsi + ABŞ) “C5+2”-yə (5 Mərkəzi Asiya ölkəsi + ABŞ + Azərbaycan) çevrilməsi;
- Gəncədə konsulluq və ya konsulluq agentliyi səviyyəsində diplomatik nümayəndəliyin yaradılması;
- “Şimal axını-2” qaz kəmərinə alternativ kimi Transxəzər Qaz Boru Kəmərinin tikintisinə siyasi dəstək;
- Cənubi Qafqaz regionuna böyük imkanlar vəd edən zəruri siyasi mühitin, yəni Ermənistan və Azərbaycan arasında davamlı sülhün qurulmasına yardım;
- Rusiya ilə yaxşı münasibətlər quran, lakin onun başçılıq etdiyi təşkilatlara qoşulmayan bir ölkə kimi Azərbaycanın digər ölkələrə nümunə çəkilməsi;
- 907-ci düzəlişin ləğv edilməsi ilə təzyiqlərinin ABŞ-ın xarici siyasətinin formalaşdırılmasına təsirinin məhdudlaşdırılması [55].

Birləşmiş Ştatların Gürcüstana münasibətdə xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələri bizim ölkəmizə olanlardan hissəlunan dərəcədə fərqlənir. 2013-cü ilin mayında dövlət katibi C. Kerri bəyan etmişdi ki, “Biz Gürcüstanın NATO ilə bağlı istəklərini çox dəstəkləyirik”. İyun ayında isə NATO-nun baş katibi Anders Foq Rasmussen Tbilisiyə səfər edib, bildirmişdi ki, Tbilisi lazımi islahatlar apardıqdan

sonra “Gürcüstanın NATO-ya üzv olacağına dair verdiyimiz sözə əməl etmək bizim üzərimizdə olacaq” [46]. ABŞ-ın vitse-prezidenti Mayk Pens 2017-ci ilin avqustunda diplomatik əlaqələrin 25-ci ildönümünü qeyd etmək üçün səfəri zamanı Gürcüstanı ABŞ-ın regionda əsas strateji tərəfdaşı adlandırmışdır [67].

Gürcüstan ilə qarşılıqlı münasibətlərə dair çox amerikalı alimlər tədqiqat və təhlillər həyata keçirmişlər. Nümunə kimi L.Koffenin 2021-ci il 11 iyun tarixli məqaləsini qeyd etmək olar. Bu məqalədə müəllif iki ölkə arasında münasibətləri NATO miqyasında təhlil edir. Cənab Koffeyə görə, Gürcüstan üç əsas səbəbə görə Alyans üçün vacibdir:

1. Gürcüstan sübut edilmiş və etibarlı tərəfdaşdır. Gürcüstan 2008-ci ildə Rusiya ilə müharibə aparmasına rəğmən, İraqda ABŞ-dan sonra ən böyük hərbi kontingent ilə iştirak edirdi. Həmçinin 2012-ci ildə bir çox NATO ölkəsi Əfqanıstanı tərk etdiyi zaman Gürcüstan regionda öz hərbi mövcudluğunu artırmış, 2000-dən çox hərbcisini Helmand və Qəndəhar kimi ölümcül yerlərə xidmətə göndərmişdir.

2. Gürcüstan geostrateji məkanda yerləşir. Gürcüstan Qafqaz və Qara dəniz regionunda yerləşdiyinə görə o NATO üçün mühüm bir ölkə hesab edilir. Gürcüstan öz ərazisini, infrastrukturunu və logistik imkanlarını NATO qüvvələrinin və yüklərinin Əfqanıstana tranziti üçün təklif etmişdi və hətta bu məqsədlə öz hava və dəniz limanlarında müvafiq modernizasiya işləri aparmışdı. NATO-nun bölgədəki maraqlarını, o cümlədən Avropaya gedən vacib boru kəmərlərinin məhz Gürcüstan ərazisindən keçməsi şərtləndirir.

3. Gürcüstan digər ölkələrə bir örnək kimi uğurlu demokratik islahatlar həyata keçirmişdir.

2008-ci ildə Buxarestdə keçirilən NATO sammitində Gürcüstana üzvlük vəd edilsə də, L. Koffeyə görə son beş sammit zamanı Gürcüstan Üzvlük Fəaliyyət Planı (MAP) almadı. “MAP” NATO proqramıdır və qoşulmaq istəyən ölkələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış yardım və praktiki dəstəyi özündə ehtiva edir. Gürcüstanın Üzvlük Fəaliyyət Planı almamasına baxmayaraq, alimə görə Tbilisinin NATO ilə münasibətləri Üzvlük Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulan səviyyədən daha yüksəkdir. NATO-nun baş katibi Yens Stoltenberqin 2016-cı il sözlərinə istinad edən

alim belə qənaətə gəlir ki, “Gürcüstan NATO-ya üzv olmaq üçün bütün praktiki vasitələrə malikdir” [54].

Gürcüstanın demokratiya istiqamətində atdıqları addımları Entoni Kim və Mamuka Tsereteli kimi Amerika alimləri yüksək dəyərləndirirlər. Onların fikrincə Vaşinqton Gürcüstanı demokratiya və iqtisadi azadlığı gücləndirmək üçün institusional və struktur islahatları aparmağa təşviq etməli və bu istiqamətdə görülən işləri dəstəkləməyə davam etməlidir. Keçmiş böhran və çağırışlarda olduğu kimi, Gürcüstan hal-hazırki koronavirus pandemiyasında da ABŞ üçün etibarlı müttəfiq olduğunu sübut edir. Avropa və Asiyanın geosiyasi qovşağında yerləşən ölkə dünyanın ən diqqətəlayiq inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarından biri kimi seçilir. Gürcüstanın keçdiyi uzun yolu xatırlayan alimlər, 1991-ci ildə Sovet İttifaqından müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin korrupsiyaya qarşı mübarizədə və müasir dövlət institutlarının inkişafında nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə etdiyini bildirirlər. Alimlər həmçinin “Freedom House” beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatının dünya üzrə siyasi hüquqlar və vətəndaş azadlıqlarını qiymətləndirən illik hesabatının son buraxılışına (yəni 2019-cu il buraxılışına) istinad edərək Gürcüstanın “qismən azad” ölkə olduğunu bildirirlər. Gürcüstanın demokratiya və bazar iqtisadiyyatı istiqamətində atdığı addımlara başqa bir nümunə “İrsiyyət Fondunun” illik İqtisadi Azadlıq İndeksinə görə “repressiyaya məruz qalan” statusundan (1996-cı il) “əsasən azad” iqtisadiyyata malik ölkə (2020) statusuna qədər inkişafını qeyd edirlər. İndeksin son buraxılışına görə, Gürcüstanın iqtisadi azadlıq balı regional və dünya üzrə orta göstəricilərdən xeyli yüksəkdir. Bazarların açılması, tənziqləmələrin kəsilməsi və vergilərin sadələşdirilməsi istiqamətində çoxillik islahatlar isə ölkənin iqtisadi sisteminin modernləşdirilməsinə səbəb olub. Gürcüstanın iqtisadi azadlıq balı 100 baldan 77,1-dir və bu, Gürcüstan iqtisadiyyatını 2020 İndeksində azadlığına görə 12-ci yerdə qərarlaşmasını şərtləndirir. Bu kontekstdə alimlərin fikrinə görə Vaşinqton Tbilisi ilə pragmatik və gələcəyə hesablanmış siyasət gündəmində aşağıdakılardan çıxış etməlidir:

- Demokratiya və iqtisadi azadlığı gücləndirmək üçün Gürcüstanı institusional və struktur islahatları aparmağa təşviq etmə;

- İqtisadi azadlığından tam yararlanma bilməsi üçün texniki iqtisadi əməkdaşlığa diqqət yetirmək;
- Azad ticarət sazişi üçün müvafiq zəminin yaradılması;
- Gürcüstanın Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri arasında inkişaf edən iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirəcək infrastrukturun inkişafını dəstəkləmək [67].

Qeyd edək ki, Amerikada heç də hər kəs Gürcüstana münasibətdə yuxarıdakı yanaşmaları bölüşmür. Birləşmiş Ştatların siyasi və intellektual elitesinin bəzi nümayəndələri Gürcüstanın NATO-ya üzvlük məsələsinə və Gürcüstanın həqiqətən demokratik ölkə olmasına skeptik münasibət bəsləyirlər. 2013-cü ildə “Katon” (“CATO”) beyin mərkəzinin mütəxəssisi D. Bandou “Obama administrasiyası NATO-nun qapılarını Gürcüstana bağlamalıdır” adlı tədqiqat həyata keçirir. Tədqiqat “şər imperiyasının” iflası ilə alyansın mövcudluğu və genişlənməsinin zəruriliyi haqqında ritorik suallar ilə başlayır. Gürcüstanın alyansa daxil olmasına qarşı çıxan müəllif bildirir ki, NATO-ya üzvlük Tiflis üçün məna kəsb etsə də, bu, Amerika üçün pis sövdələşmə olardı. Vaşinqton üçün alyansın məqsədi Amerikanın təhlükəsizliyini artırmaq olmalıdır. Soyuq Müharibə dövründə bu, Avrasiyada Sovet hökmranlığının qarşısını almaq demək idi. Bu gün bu imkan artıq yoxdur. Rusiyanın Gürcüstana qarşı təhdidləri ABŞ-ın heç bir ciddi maraqlarına toxunmur. Üstəlik, alimin fikrincə NATO-nun rəsmi təhlükəsizlik zəmanəti Gürcüstanı daha da az məsuliyyətli davranmağa sövq edərdi. Nümunə kimi D. Bandou 2008-ci ildə Gürcüstan hökumətinin sadəcə Amerikanın dəstəyinə ümid bəsləyərək Moskva ilə müharibəyə başladığını qeyd edir. Tədqiqatçı yekunda belə qənaətə gəlir ki, Vaşinqton Gürcüstanın NATO ambisiyalarını nəzakətlə, lakin qətiyyətlə öldürməlidir. NATO-ya üzvlük məqsədəuyğun sayılmasa da, tədqiqatçıya görə Tiflisin Qərbə qoşulmaq istəklərinə ən yaxşı cavab Gürcüstanın Avropa İttifaqına daxil olmasıdır [46]. Bu yanaşma 2013-cü ildə, yəni tədqiqatın aparıldığı il aparıcı olmasa da, Ukraynada baş verən son hadisələr bu yanaşmanı hal-hazırda aktuallaşdırır. Belə güman edilir ki, Rusiya ilə müharibəni dayandırmaq və Ukraynanın təhlükəsizliyi və rifahını təmin

etmək üçün ən optimal variant – Ukraynanın NATO-ya inteqrasiyasına “yox”, Aİ-na üzvlüyünə isə “hə” deməkdir.

Gürcüstanın demokratik ölkə olmasına dair skepsisin sintezini Karneqi fondunun mütəxəssisi T. de Vaal həyata keçirmişdir. Alimin fikrincə hal-hazırda hakimiyyətdə olan hakim “Gürcü Arzusu” partiyası Aİ və ABŞ ilə görünməmiş mübarizə aparır. Partiya 2020-ci il seçkiləri ilə əlaqədar qarşıdurmanın həll edilməsi üçün Aİ-nin vasitəçiliyi ilə əldə edilmiş razılaşmanı pozdu. Aİ isə öz növbəsində Gürcüstana 75 milyon avro (89 milyon dollar) dəyərində nəzərdə tutulan kredit paketinin ikinci yarısını verməkdən imtina etdi. Gürcüstanın Qərb ilə münasibətlərini araşdıran alim, Karneqi Avropanın mütəxəssisi Nino Lejavaya istinad edərək bildirir ki, gürcü elitalarının Avropayönümlü platforması ümumi dəyərlərdən daha çox geosiyasi müdafiə ilə bağlıdır. Bu praktikanın hələ sabiq prezident M. Saakaşvili vaxtı başlanıldığı qeyd edilir. Qarıbaşvilinin timsalında cari hökumətin qeyri-demokratik siyasətinin əsaslarını isə T. de Vaal belə qiymətləndirir: nəzarəti saxlamaq üçün mediaya, məhkəmə sistemə və seçkilərə kifayət qədər nəzarət etmək; ictimaiyyətin fikrini başqa məsələlərdən “gürcü dəyərləri” və Saakaşvili qorxusu ilə yayındırmaq; Moskva ilə bütün körpüləri yandırmamaqla yanaşı, həm Vaşinqton, həm də Brüssel ilə kifayət qədər yaxşı işgüzar münasibətləri qorumaq. Öz mövqeyinin təsdiqi kimi alim Milli Demokratiya İnstitutu tərəfindən 2021-ci ilin iyul ayında keçirilən sorğunu misal çəkir. Sorğunun nəticələrinə görə respondentlərin 51 faizi Gürcüstanın demokratik olmadığını, eyni nisbət ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini bildirib [104]. Tomas de Vaal tərəfindən irəli sürülən ittihamlar kifayət qədər ciddi olduğundan onların təsdiqi və ya inkarı üçün alternativ müstəqil mənbəyə müraciət etmək tələb olunur. Bunun üçün biz “Freedom House” beynəlxalq QHT-nin 2021-ci il hesabatına müraciət edə bilərik. Hesabatda Gürcüstan demokratiya üzrə 100 mümkün baldan cəmi 36 bal toplayaraq, “keçid və ya hibrid rejimli” dövlət kimi qiymətləndirilir [58].

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazda ən təzadlı maraqları Ermənistanlardır. Bir tərəfdən Ermənistan Azərbaycan və Gürcüstandan fərqli olaraq ABŞ-ın geosiyasi rəqibi olan Rusiyanın əsas regional müttəfiqidir. Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində

Ermənistan Rusiyanın başçılıq etdiyi KTMT və Aİİ kimi strukturların yeganə üzvüdür. Ermənistan Rusiya ilə təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlıq sahəsində 200-dən artıq müqavilə imzalayıb. Ermənistanda Rusiyanın 102-ci hərbi bazası yerləşir, Rusiya silahlı qüvvələri Ermənistanı keçmiş SSRİ sərhədləri boyunca (yəni Türkiyə və İranla olan sərhədləri) və hava məkanı üzrə müdafiə edir. Ermənistanın iqtisadiyyatı Rusiyadan çox asılıdır, ölkənin əksər aparıcı iqtisadi sahələri Rusiyaya məxsusdur. Digər tərəfdən Birləşmiş Ştatların İraqdan sonra ikinci ən böyük səfirliyi məhz Ermənistanda yerləşir. Rusiyanın “Arqumentı i faktı” nəşrinin məlumatına əsasən, 3 milyonluq əhalisi olan Ermənistanda yerləşən ABŞ səfirliyində 2500 diplomat fəaliyyət göstərir. Əhali və diplomatların nisbətini hesablasaq bu hər 1200 vətəndaşa bir Amerikalı diplomat edir. Müqayisə üçün nəşr Rusiyada (2018-ci ildə) yerləşən ABŞ səfirliyində cəmi 455 diplomatın işlədiyini qeyd edir. Həmçinin hələ 2009-cu ildə Ermənistanda əksəriyyəti xaricdən maliyyələşən 3000-dən artıq QHT-nin fəaliyyət göstərirdi [34]. Bu qədər diplomat və QHT-nin Ermənistanda yerləşmə səbəbləri qənaətbəxş izah edilməsə də, 2018-ci il hadisələri bütün sualları aydınlaşdırdı. Qərb ölkələrinin dəstəyi ilə Rusiyayönlü Koçaryan-Sarkisyan iqtidarı Qərbbə meyilli N.Paşinyan elitası ilə əvəzləndi. Birləşmiş Ştatların Ermənistana marağı bu ölkənin ABŞ-ın geosiyasi rəqib olan Rusiya ilə müttəfiq olması və bununla bərabər tarixən sədaqət və loyallıq prinsiplərinə məhəl qoymayaraq güclünün yanında olmaq davranışı ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, Cənubi Qafqazda Rusiya əleyhinə cəbhənin açılmasında ən münasib şərait Ermənistandadır. Digər tərəfdən Rusiyanın regionda mövqeyini zəiflətmək üçün Ermənistanın Moskvadan asılılığını aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün ABŞ son 30 ildə bir çox cəhdlər etmişdir. Belə cəhdlərdən biri Türkiyə və Ermənistan arasında sərhədlərin açılmasını nəzərdə tutan Sürix protokolları idi.

Birləşmiş Ştatların Ermənistana münasibətdə ikinci milli marağı Ermənistanın yerləşdiyi vacib məkan ilə bağlıdır. Ermənistan ABŞ-ın geosiyasi rəqibi olan İran ilə quru sərhədə malikdir. Ermənistanda fərqli fraksiyaların və 3000-dən artıq QHT-lərin mövcudluğu, o cümlədən İranda böyük erməni diasporunun olması Ermənistanı Tehrana qarşı əməliyyatlar üçün münasib məkana çevririr. R. Koçaryanın fikrincə

İranda ona qarşı məxfi əməliyyatlarda Ermənistanın iştirak etmədiyinə dair bir əminlik yoxdur [19].

ABŞ-ın Ermənistana münasibətdə marağını şərtləndirən digər faktor onun Azərbaycan və Türkiyə kimi iki türkdilli dövlətin ortasında yerləşməsidir. Ermənistan olmasa idi, Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı inteqrasiya elə yüksək səviyyəyə çatardı ki, bu Avrasiyanın geosiyasi xəritəsində Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan bir türk faktorunu formalaşdırardı. Perspektivdə bu Türkiyənin Mərkəzi Asiyada rolunun güclənməsinə və neosmanizm siyasətinə meyl etməsinə gətirə bilərdi. Avrasiya regionunda yeni qüdrətli bir qütbün yaranması Birləşmiş Ştatların maraqlarında deyil. Beləki, qüdrətli Türkiyə ilk növbədə müstəqil xarici siyasət aparan Türkiyə deməkdir. Müstəqil xarici siyasət aparan Türkiyənin maraqları ABŞ-ın regional siyasəti ilə daha çox ziddiyyət təşkil edəcək. Buna görə də Birləşmiş Ştatlar üçün Ermənistan Türkiyənin regional mərkəzə çevrilməsinə imkan verməyən, Ankara-Bakı alyansının türk dövlətləri alyansına çevrilməsinə qabaqlayan bir tarazlayıcı faktordur. T. De Vaal bildirir ki, bəzi türk ekspertlərinin fikrincə ermənilərin Osmanlı imperiyasında qırğınının soyqırım kimi tanınmasına təkan, bir əsr əvvəl xristian güclərinin etdiyi kimi Türkiyəni parçalamaq kampaniyasının tərkib hissəsidir [107]. Son bir neçə ildə ABŞ Konqresinin hər iki palatası, ardınca isə ABŞ prezidenti C. Bayden qondarma soyqırımı dövlət səviyyəsində tanıdı. Vurğulayaq ki, bütün bu hadisələr Birləşmiş Ştatlarla Türkiyə arasında F-35 qırıcı təyyarələri və S-400 sistemləri ətrafında mövcud siyasi ixtilaflar dövrünə təsadüf edirdi.

Nəhayət Birləşmiş Ştatların Ermənistana münasibətdə xarici siyasətinə təsir göstərən digər faktor güclü erməni lobbisidir. 117-ci Konqresdən (2021-2022-ci il, yəni cari parlamentdən) erməni koksuna 122 senator və konqresmen daxildir [42]. Bura Nümayəndələr Palatasının sədri Nensi Pelosi və Konqresin yuxarı və aşağı palatasının bir çox daimi komitələrinin sədr və üzvləri daxildir. 535 deputatdan (435 konqresmen + 100 senator) 122-nin erməni koksuna daxil olması Ağ Evi Ermənistana münasibətdə diqqətçil olmağa məcbur edir.

Müşahidə etdiyimiz kimi Birləşmiş Ştatların Ermənistana münasibətdə maraq və vəzifələri süni və spekulativ xarakter daşıyır. Bu tezisi isbatlamaq üçün ABŞ-ın

Ermənistandakı səfirliyinin rəsmi saytına daxil olmaq kifayətdir. Ermənistanla ikitərəfli əlaqələrin tarixi və cari vəziyyətinə dair müvafiq bölmə cəmi 3 cümləli informasiyadan ibarətdir [77].

Tədqiqat Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazın hər bir respublikasına münasibətdə məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir. Azərbaycanın ABŞ üçün maraq kəsb etməsi enerji təhlükəsizliyi, geostrateji yerləşmə, Mərkəzi Asiyaya çıxış, vacib diplomatik meydança və İsrail ilə yaxın əlaqələrimizlə şərtlənir. Öz növbəsində Gürcüstanın demokratiya və bazar iqtisadiyyatlı Qara dəniz ölkəsi olması və Qərbbə meyl etməsi onun Birləşmiş Ştatlar üçün əhəmiyyətini şərtləndirir. Cənubi Qafqazın ən kiçik dövləti olan Ermənistan təbii resursları və Qərbbə meyilliliyi ilə seçilməsə də, strateji yerləşməsinə və ABŞ-dakı güclü erməni diasporuna görə Vaşinqtonun daima diqqət mərkəzində qalır.

2.2. Amerika strategiyasının Cənubi Qafqazda tətbiqi: əsas alətlər və meyllər

II Qarabağ müharibəsi və Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi Birləşmiş Ştatları Cənubi Qafqaz ilə bağlı dövlət strategiyasına müvafiq düzəlişlər etməyə məcbur etdi. Müharibədən sonra Azərbaycan prezidenti ilə görüş zamanı Minsk qrupunun ABŞ-dan həmsədr Endrü Şofer bildirmişdir: “Sizin söylədiyiniz sözlərə və açıq verdiyiniz bəyanata gəldikdə, anlayırıq ki, hazırda yeni vəziyyət yaranıb. Hamımız anlayırıq və etiraf edirik ki, indi qarşımızda yeni reallıqdır” [12].

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz üzrə siyasətinin bir neçə vacib istiqamətləri var ki, bunlardan birincisi təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılmasıdır. Vurğulayaq ki, Birləşmiş Ştatlar bu istiqamətdə region ölkələri ilə müharibədən qabaq da əməkdaşlıq edirdi. 2018-ci ilin 24 oktyabrında ABŞ prezidentinin təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri C. Bolton Azərbaycan prezidenti ilə görüşmüşdür. Bakıda keçirilən danışıqlar zamanı tərəflər ABŞ-ın Minsk qrupundakı fəaliyyətini və Əfqanıstandakı anti-terror əməliyyatlarında Azərbaycanın iştirakını müzakirə

etmişlər. C. Boltonun hədəflərindən biri ölkəmizin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini necə görməsi haqqında ətraflı məlumat toplayıb, onu prezident D. Trampa çatdırmaq idi [11]. Təsadüfi deyil ki, bu görüşdən sonra 2019-cu ildə Birləşmiş Ştatlar Azərbaycana 100 milyon dollardan artıq hərbi yardım göstərmişdir [65].

II Qarabağ müharibəsi zamanı Birləşmiş Ştatların tərəflərə münasibəti birmənalı deyildi. Bu münasibəti şərtləndirən əsas faktorlar ABŞ-da prezident seçkilərinin yaxınlaşması, erməni diasporunun Azərbaycana qarşı təbliğat fəaliyyəti və ABŞ mediasının hadisələrə əsasən qərəzli münasibət bəsləməsi idi. Məsələn, Birləşmiş Ştatların nüfuzlu “Nyu-York Tayms” qəzeti 8 oktyabr tarixli nəşrində Türkiyənin Azərbaycana Suriyadan muzdlular gətirdiyini iddia edirdi [96]. 25 oktyabr tarixində Azərbaycan prezidentindən müsahibə götürən “Foks Nyus” (“Fox News”) televiziya kanalı “Nyu-York Tayms” nəşrinə istinad edərək Azərbaycanı Suriya muzdlularından istifadə etməkdə ittiham etdi. Müsahibədə müxbir həmçinin danışıqlar prosesini də təhrif edərək, Madrid prinsiplərinin Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin saxlanılmasını nəzərdə tutduğu qeyd etmişdir [17]. 9 oktyabr tarixində Azərbaycan prezidentindən müsahibə götürən “CNN İnternational” telekanalı Türkiyəni müharibədə F-16 qırıcı təyyarələri ilə birbaşa iştirak etməkdə ittiham etdi [16].

Qeyd edək ki, Birləşmiş Ştatlarda media kommunikasiya funksiyasını icra edən siyasi sisteminin vacib elementidir. Siyasi kommunikasiya dövləti aktiv xarici siyasətə stimullaşdırı bilər. 1992-1995-ci illər aralığında C. Buş və V. Klinton administrasiyaları Bosniyada gedən müharibəni ABŞ-ın milli təhlükəsizliyinə hədə yaradan və quru qoşunlarının yeridilməsini tələb edən bir qarşıdurma kimi nəzərdən keçirtmirdi. Lakin qanlı qarşıdurmaların və humanitar problemlərin media tərəfindən fasiləsiz işıqlandırılması hakimiyyətin münaqişə ilə yaxından məşğul olmasını şərtləndirdi.

Bununla belə medianı ABŞ-da sözün əsl mənasında dördüncü hakimiyyət hesab etmək analitik səhv olardı. Medianın xarici siyasətdə nüfuzuna dair nə qədər fakt mövcud olsa da, bir o qədər bunun əksinə argument gətirmək mümkündür. Məsələn, Ruanda soyqırımını mediada geniş işıqlandırılrsa da, ABŞ onu dayandırmaq

üçün aktiv addımlar atmadı, Bosniyada baş verən proseslərə ABŞ yalnız vəziyyətin milli maraqlara, NATO-nun vahidliyinə hədə yaratdığı zaman qarışdı. Haiti və Kosovoda isə medianın etirazına rəğmən dövlət müdaxilə etməyi vacib saymışdır.

Medianın ABŞ-ın xarici siyasətinə təsir limitləri Sarayevoda baş verən hadisələr nümunəsində yaxşı izah olunur. 1994-cü ilin fevralında serblər tərəfindən atılan mərmə nəticəsində 68 nəfər bosniyalı həlak olmuş, 200 nəfər isə yaralanmışdır. Hadisə videolentə alınıb, geniş işıqlandırıldıqdan sonra ABŞ-ın Bosniyada siyasəti sərtləşmişdir. İlk olaraq belə sərtləşmənin səbəbini hadisənin media tərəfindən geniş işıqlandırılmasında görsələr də, sonradan proseslərin başqa ardıcılıqla inkişaf etdiyi məlum olmuşdur. Gerçəklikdə bu hadisə baş verməmişdən bir neçə gün öncə dövlət katibi Voren Kristofer cari siyasətin qeyri-effektiv olması qənaətinə gəlmiş və bu haqda Ağ Ev və Pentaqonda həmkarlara memorandum yazmışdır. Dövlət katibi və digər ali vəzifəli rütbəli şəxslər siyasətin daha sərtləşdirilməsini qərara aldığı zaman yuxarıda qeyd edilən fəlakət baş vermişdir. Beləliklə, media tərəfindən yayımlanan videoçarx sadəcə əvvəlcədən razılaşdırılmış siyasətə ictimai dəstək qazandırmışdır.

Müşahidə etdiyimiz kimi Birləşmiş Ştatlarda siyasi kommunikasiya kifayət qədər azad və nüfuzlu olsa da, xarici siyasətdə onun rolu dördüncü hakimiyyət olmaqdan uzaqdır. Bu səbəbdən ABŞ mediası II Qarabağ müharibəsinə dair ermənilər tərəfindən irəli sürülən əsassız ittihamları geniş yaysa da, bu D. Tramp administrasiyasının Cənubi Qafqaz ilə bağlı siyasətinə hissəlunan təsir göstərməmişdir. Əksinə, o dövrün materiallarını araşdırarkən biz Ağ Evin hətta Azərbaycana gizli dəstək göstərdiyinə işarə edən məlumatlara da rast gəlirik. Müharibə zamanı Azərbaycan prezidentinə müsahibələr zamanı verilən suallardan biri prezident D. Trampın münaqişəyə münasibəti ilə bağlı idi. Azərbaycan prezidenti ona verilən bu tip suallardan birinə belə cavab vermişdir: “...Biz çox böyük erməni icmasının təkəcə Amerikada deyil, həmçinin Fransa və Rusiyada daxili siyasətə təsirinin olduğunu, çoxlu lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olduğunu, indi Azərbaycan əleyhinə var gücü ilə fəaliyyət göstərdiyini və onların göstərə biləcəyi təzyiğin səviyyəsini başa düşürük. Lakin, eyni zamanda, Prezident Trampın açıq siyasəti

burada - Azərbaycanda təkəcə mənim tərəfindən deyil, xalqımız tərəfindən də dəstəklənir” [17].

Tramp administrasiyasının Azərbaycana dolayısı dəstəyi həm müharibədən qabaq, həm də müharibə zamanı hiss olunurdu. Bununla belə prezident seçkilərində iştirak edən digər namizəd – C. Baydenin münaqişə tərəflərinə mövqeyi rəsmi Bakını narahat edirdi. Seçki kampaniyası zamanı C. Bayden Azərbaycana hərbi texnikanın daşınmasını dayandırmaq üçün D. Trampdan 907-ci düzəlişi tam olaraq tətbiq etməyi tələb etmişdir [36].

C. Baydenin müharibədə tərəf seçməsi ilk növbədə ABŞ-dakı elektoratın erməni segmenti uğrunda rəqabət ilə izah olunur. Birləşmiş Ştatlarda erməni əsilli vətəndaşlar 1,5-2 milyon civarında hesablanır [76]. Bu 330 milyonluq Amerika əhalisinin heç 1 faizini təşkil etməsə də, prezident seçkilərində ermənilərin siyasi çəkisi dəfələrlə artır. Bunun səbəbləri ABŞ-ın seçki sisteminin incəliklərində gizlənilir. Konstitusiyaya görə prezident seçkilərində qalib gəlmək üçün namizədlər Seçicilər Kollegiyasının əksər səsələrini toplamalıdırlar. Qanunvericiliyə görə ştatda seçicilər kollegiyasının əksəriyyətinin səsini toplamış namizəd, ştatdan qazandığı səsleri deyil, ştata ayrılan bütün səsleri alır. Başqa sözlə desək əgər C. Bayden Kaliforniya ştatında D. Trampı hətta bir səs ilə üstələsə idi (28:27 nisbəti ilə), ştata ayrılan bütün 55 səs C. Baydenin hesabına yazılacaqdı. Məhz bu səbəbdən prezident seçkiləri zamanı namizədlər ermənilərə və Ermənistanı xüsusi diqqət yetirirlər. Beləki, hətta kiçik səs fərqi belə 55 səs bu və ya digər namizədə çatmasını şərtləndirə bilər.

C. Baydenin prezident seçkilərində qalib gəlməsi Azərbaycanda müəyyən narahatlıqla qarşılanmış, Ermənistanı isə revanş ilə bağlı yeni ümidlər vermişdir. 2021-ci ilin 8 noyabr tarixində Dövlət Departamenti 44 günlük müharibənin ildönümünə dair bəyanat vermişdir. Bəyanatda ABŞ “Ermənistan və Azərbaycanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı və ya ondan irəli gələn bütün həll edilməmiş məsələlərin hərtərəfli həlli üçün Minsk Qrupu həmsədrələrinin himayəsi altında, o cümlədən əlaqələrini davam etdirməyə və intensivləşdirməyə” [80] çağırırdı. 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan münaqişənin bitdiyini və Dağlıq Qarabağ adlı məfhumun daha olmadığını iddia etsə də, Ermənistan hələ də “Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin” həll edilmədiyini və ATƏT-in Minsk qrupunun təkliflərinə qayıtmağın vacibliyini israr edirdi. Dövlət Departamentinin bəyanatında “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” və “Minsk qrupu həmsədrələri” ifadələrinin yer alması Birləşmiş Ştatların regional vəziyyət ilə bağlı Ermənistanın gündəliyini dəstəklədiyini göstərir. Bu bəyanatın ardınca 15 noyabr tarixində Birləşmiş Ştatlar daxil Minsk qrupu həmsədrələri “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı və ya ondan irəli gələn bütün qalan məsələlərin danışıqlar yolu ilə, hərtərəfli və davamlı həllinin zəruriliyini” vurğulayan birgə bəyanat qəbul etdilər [50]. Bu bəyanat Birləşmiş Ştatların nəinki Ermənistanın gündəliyinə dəstək çıxdığını, həmçinin digər həmsədrərlə birgə Azərbaycana qarşı çoxtərəfli təzyiq göstərdiyini nümayiş etdirir. Tərəflər arasında 2021-ci ilin may ayında sərhəd mübahisəsi yarananda və Ermənistan Azərbaycanı onun suveren ərazisinə müdaxilə etməkdə ittiham etdikdə Birləşmiş Ştatlar Dövlət Departamenti səviyyəsində bəyanat verərək Azərbaycanı öz mövqelərini geri çəkməyə çağırmışdır [78, 79].

Azərbaycana qarşı qərəzli münasibət Konqresdə də özünü xüsusi büruzə verirdi. Konqresmen Frenk Pallone tərəfindən irəli sürülən və Azərbaycana hərbi yardım etməyi qadağan edən düzəliş, 2021-ci ildə Konqresin yuxarı və aşağı palatası tərəfindən qəbul edildi [103]. 21 iyul 2021-ci ildə isə Senatın xarici əlaqələr üzrə daimi komitəsi dövlət katibinin müavini Viktoriya Nulandı Türkiyə üzrə dinləmələrə dəvət etmişdir. Dinləmələr zamanı V.Nuland Türkiyə və ABŞ arasında strateji münasibətlərin səviyyəsi haqqında hesabatla çıxış etmişdir. Hesabatın əksər hissəsi Türkiyənin vacib tərəfdaş olmasından bəhs etsə də, ziddiyyətli məqamlar hissəsində xanım Nuland Türkiyəni II Qarabağ müharibəsində iştirak etməkdə ittiham etmişdir [90].

Erməni diasporunun təsiri altında Azərbaycana edilən təzyiqlərin sayı çox olsa da, onların təsir limiti olduqca məhdud olmuşdur. Pallone düzəlişi Azərbaycana hərbi yardım etməyi qadağan etsə də, ABŞ-ın təhlükəsizlik maraqları naminə yardım proqramı üzrə Pentaqon 2023-cü ildə Azərbaycana 164 milyon dollar yardım göstərməyi qərarlaşdırmışdır [31]. 2021-ci ilin 13 aprel tarixində Azərbaycan Birləşmiş Ştatların tarazlı olmayan siyasətindən narazılıq edirdisə, 28 aprel tarixində

E. Blinken Azərbaycan prezidentinə zəng edərək 907-ci düzəlişin Ağ Ev tərəfindən dondurulduğunu bildirmişdir [2].

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz siyasətində dönüş 2022-ci il Rusiya-Ukrayna münaqişəsindən sonra baş vermişdir. 2022-ci ilin əvvəllərində ABŞ kəşfiyyatı Rusiyanın yaxın vaxtlarda Ukraynaya hücumu keçəcəyini bildirmişdir [49]. Bu dövəndə ABŞ prezidenti C. Bayden Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və dünya bazarında enerji məhsullarının qiymətini stabilləşdirmək üçün Qətərin şeyxi Təmin bin Həmed Əl Sanini Ağ Evdə qəbul etmişdir. Avropa İttifaqını alternativ enerji resursları ilə təmin etmək üçün Birləşmiş Ştatlar Qətərlə, Avropa İttifaqı isə Azərbaycanla danışıqlar aparırdı. Vurgulayaq ki, Qətər dünyada maye qaz ixracına görə ikinci yerdə durur [22], Azərbaycanın isə Avropaya qaz nəqlini həyata keçirən Cənub Qaz Dəhlizi 40 milyard dollar dəyərində olan böyük bir layihədir. Müqayisə üçün bildirək ki, “Sibirin gücü” layihəsi 21 milyard dollar, “Türk axını” 7 milyard dollar, “Şimal axını 2” layihəsi isə 9,5 milyard avroya başa gəlmişdir [38]. Cənub Qaz Dəhlizinin Məşvərətçi Şurasının iclasında ölkəmizin başçısı Azərbaycanın bəzi Avropa ölkələrinin 80%, digərlərində isə 15-20% qaza olan tələbatını ödədiyini bildirmişdir [13]. Bu göstəricilər isə Azərbaycanın bəzi Avropa ölkələrin Rusiya qazını artıq sıxışdırdığını, digərlərində isə ona rəqabət yaratdığını nəzərdə tutur.

İxrac həcmnin daha da artırılması əvəzində Avropa İttifaqı və ABŞ Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasına kömək edəcəyini vəd etmişdir. 2022-ci ilin 6 aprel tarixində Brüsseldə Aİ Şurasının prezidenti Ş. Mişelin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan liderləri arasında üçtərəfli danışıqlar baş tutmuşdur. Bu görüşün yekunlarına dair qəbul edilən bəyanatda bildirilirdi ki, tərəflər sülh müqaviləsinin hazırlanmasına dair xarici işlər nazirlərinə göstəriş veriblər [89]. Maraqlı məqam budur ki, bu görüşdən bir gün qabaq, yəni 5 aprel tarixində dövlət katibi E. Blinken Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinə zəng etmişdir. Azərbaycan prezidenti ilə telefon zəngi zamanı dövlət katibi Rusiyanın və onun tərəfdarlarının Ukraynada törədilən hərbi cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb ediləcəyini bildirmişdir. Danışıqlar zamanı 6 aprel tarixində planlaşdırılan görüşdə

Birləşmiş Ştatların Ermənistan və Azərbaycanın sülh danışıqlarına ümid etdiyi və “uzunmüddətli hərtərəfli sülhün tapılmasına kömək etmək üçün” yardım etməyə hazır olduğunu bildirmişdir [85]. Eyni gündə Ermənistan baş nazirinə zəng edən dövlət katibi eyni məsələləri onunla da müzakirə etmişdir. Bununla belə Ermənistan tərəfi ilə keçirilən telefon danışığının məğzinə dair məlumatda bir fərqli məqam diqqəti cəlb etmişdir. Rəsmi məlumata görə dövlət katibi N.Paşinyana indi regionda vəziyyətin “daha da gərginləşmənin vaxtı olmadığını” vurğulamışdır [84]. Başqa sözlə desək E. Blinken tərəflərə sülh müqaviləsinin ABŞ-ın maraqlarında olduğunu izah etmiş və Ermənistanı sülh müqaviləsinə pozmaq istiqamətdə ata biləcəyi mümkün təxribatlardan xəbərdar etmişdir.

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazda sülhün bərqərar olmasına marağı geosiyasi və geoiqtisadi faktorlarla izah olunur. Rusiya ilə beynəlxalq rəqabət şəraitində enerji resurslarının qiyməti kəskin sürətdə artmışdır. Blumberq şirkətinin analitiklərinin hesablamalarına görə sanksiyalara və beynəlxalq təcridə rəğmənlə yüksək neft-qaz qiymətləri sayəsində Rusiya 2022-ci ili 321 milyard dollarlıq profisit ilə yekunlaşdıra bilər. Bu 2021-ci il göstəricilərindən orta hesabla 30 faiz daha çoxdur. Vaşinqton Beynəlxalq Maliyyə İnstitutu da oxşar nəticələrə gəlmişlər. Onların hesablamalarına görə yüksək enerji qiymətləri Rusiyaya 240 milyard dollarlıq profisitle ili yekunlaşdırmağa imkan verəcək. Qoldman Saks (Goldman Sachs) Bankı 205 milyard dollar, TS Lombard şirkətinin analitikləri isə 103 milyard dollarlıq müsbət saldonun olacağını gözləyirlər [81]. Başqa sözlə desək sanksiyalar Rusiya iqtisadiyyatının fərqli sahələrini zəiflətsə də, yüksək enerji qiymətləri Rusiyaya “sağ qalmağa” və müharibəni davam etdirməyə imkan verəcək, Qərb ölkələrində isə iqtisadi böhranı və qlobal inflyasiyanı daha da dərinləşdirəcək. 2021-ci ildə Avropa İttifaqı Rusiyadan 71 milyard avro dəyərində neft, 16,3 milyard avro dəyərində qaz və 5,16 milyard dəyərində kömür almışdır. Bruegel analitik mərkəzinin hesablamalarına əsasən, Aİ gündəlik Rusiyaya neftə görə 450 milyon avro, qaza görə isə 400 milyon avro pul ödəyir [20].

Belə şəraitdə Birləşmiş Ştatlar Rusiyadan idxal olunan enerji resurslarına embarqonun tətbiq edilməsinə və dünyada enerji hasilatının artırılmasına çalışır. Bununla dünyada enerji resurslarının qiymətini stabilləşdirmək və Rusiyanı enerji

resurslarının ixracından əldə etdiyi böyük gəlirlərdən məhrum etmək planlaşdırılır. Lakin bu strategiya alternativ enerji mənbələrindən gələn axının yüksək, fasiləsiz və təhlükəsiz olması şəraitində effektivdir. Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələlərinə lazımı diqqətin ayrılmaması isə Rusiyanı qiymətləri yüksək saxlamaq üçün süni münaqişələr yaratmağa sövq edə bilər. Digər tərəfdən Azərbaycan da Ermənistanın gündəliyini dəstəkləməyə davam edən Qərbə yardım əli uzatmaqda az maraqlı ola bilər.

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı ikinci prioriteti Rusiyanı bu məkandan sıxışdırmaqdır. 2008-ci il tarixli Osetiya müharibəsi Rusiya və Gürcüstan arasındakı münasibətlərə güclü zərbə endirdi. Rusiyanı Ermənistandan sıxışdırmaq üçün vaxtı ilə Sürix protokolları, qərbyönlü siyasətçi sayılan N. Paşinyanın hakimiyyətə gətirilməsi, Aİ-nın Ermənistana 2,6 milyard avro yardım ayırması, Fransa parlamentinin separatçı qurumun müstəqilliyini tanımağa çağıran qətnamənin qəbul edilməsi həyata keçirilmişdir. Lakin bütün bu addımlar lazımı nəticəni verməmişdir. Problem bundadır ki, Ermənistanın Rusiyadan asılılığı ilk növbədə təhlükəsizlik anlayışı ilə izah olunur. Bu qəbildən Birləşmiş Ştatlar artıq dərk edirlər ki, hələki Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərdə sülh və sabillik yoxdur, tərəflər bir-birini düşmən görməkdə davam edəcəkdir. Bu Ermənistanı Rusiya hərbi bazasını öz ölkəsində saxlamağa, KTMT-də qalmağa, Azərbaycanı isə Rusiyadan böyük həcmdə silah almağa və öz xarici siyasətini Rusiyanın neqativ təsirlərini nəzərə alaraq balanslaşdırmağa sövq edəcək. Davamlı sülhün əldə edilməsi, Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlərin açılması, iqtisadi münasibətlərin bərpa olunması bir tərəfdən Ermənistanın Rusiyadan iqtisadi asılılığını azaldacaq, digər tərəfdən isə xarici düşmənin olmaması şəraitində Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazasının mövcudluğunu qeyri-aktual edəcəkdir. Rusiyanın Cənubi Qafqazdan sıxışdırılması Moskvanın Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlər formatından uzaqlaşdırılmasından keçir. Vurğulayaq ki, 2021-ci ilin 16 noyabr tarixində E. Blinken bəyanatında tərəfləri demarkasiya məsələsində “birbaşa və konstruktiv” iştirak etməyə çağırış var idi [50]. Bu bəyanat Rusiyanın sərhədlərin delimitasiya və demarkasiya prosesində yaxından iştirak etməyə can atdığı zamanda verilmişdir. Bəyanat bu prosesin kənar təsirlər olmadan aparılmasını daha məqsədəuyğun sayır. Vurğulayaq ki, 6 aprel tarixli Brüssel görüşündən sonra Azərbaycan və Ermənistan

xarici işlər nazirlərinin vasitəçi olmadan birbaşa telefon danışıqı həyata keçirməsi də Qərbin Rusiyanın regiondan sıxışdırılmasına yönələn siyasətinin nəticəsi kimi izah oluna bilər.

Eyni faktorlar Birləşmiş Ştatların son illər Gürcüstana artan marağının əsasını təşkil edir. Gürcüstan Birləşmiş Ştatlar üçün ilk növbədə Qara dəniz ölkəsi və Rusiyanın cənub qonşusudur. Qara dənizin altı ölkəsindən üçü – Rumıniya, Türkiyə və Bolqarıstan NATO ölkəsidir. Yerdə qalan üç ölkədən ikisi – Ukrayna və Gürcüstan da öz milli təhlükəsizlik konsepsiyalarında, Ukrayna isə o cümlədən konstitusiyasında avroatlantik strukturlara inteqrasiyanı xarici siyasətin əsas prioriteti kimi müəyyən etmişdir. Rusiyanın Qara dəniz höfzəsindən sıxışdırılması Qərbin həyata keçirdiyi uzunmüddətli bir strategiyadır. Vurğulayaq ki, Soyuq müharibə zamanı Qara dənizin altı ölkəsindən yalnız biri – Türkiyə NATO ölkəsi idi. Gürcüstan və Ukrayna o dövrdə SSRİ-nin tərkibində idi, Rumıniya və Bolqarıstan isə Varşava müqaviləsi təşkilatının üzvləri idi. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının və SSRİ-nin dağılması Baltikyanı ölkələrin, Bolqarıstan və Rumıniyanın NATO-ya inteqrasiya olunmasına gətirdi. Digər ölkələr isə Qərb ilə fərqli səviyyəli əlaqələrə üstünlük vermişlər. Gürcüstan və Ukrayna Qərb ilə siyasi-iqtisadi, Azərbaycan isə iqtisadi səviyyədə strateji münasibətlər qurmağa üstünlük vermişdir. Gürcüstanın Azərbaycandan fərqli olaraq Birləşmiş Ştatlar ilə daha yaxın münasibətlərə meyl etməsi coğrafi faktorlarla izah olunur. Azərbaycan coğrafi cəhətdən göl olan Xəzər dənizindən savayı beynəlxalq su höfzələrinə, dəniz və okeanlara çıxışa malik deyil. Azərbaycandan fərqli olaraq Gürcüstan Qara dəniz ölkəsi olub, Şərqi Avropa ölkələrinə, Aralıq dənizi vasitəsi ilə isə Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə birbaşa çıxışa malikdir. Azərbaycan ona birmənalı münasibət bəsləməyən Rusiya, İran və Ermənistanın əhatəsində olduğu zaman, Gürcüstanın Türkiyə və Azərbaycan ilə münasibətləri müsbət, sərhədləri isə böyükdür. Gürcüstan ərazisindən Avropa üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən, Avropanı region ilə bağlayan vacib regional xəttlər keçir.

NATO-nun şərqə genişlənməsini özünə təhdid hesab edən Rusiya 2021-ci ilin 15 dekabr tarixində Birləşmiş Ştatlara “təhlükəsizlik zəmanəti” üzrə tələblərini təqdim etdi. Bəndlərdən biri Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya qəbul olunmamasını

tələb edirdi [30]. Tələblərin qəbul edilməyəcəyi təqdirdə Rusiya əks tərəfi sərt tədbirlərlə hədələyirdi. Rusiyanın hədələrinə məhəl qoymayan Birləşmiş Ştatlar, Avropa İttifaqı və NATO, alyansın açıq qapı siyasətini davam etdirəcəyini və Gürcüstanla Ukraynanın üzünə NATO-nun qapılarını bağlamayacaqlarını bildirdilər.

Rusiya Ukraynaya hücum etdikdən az sonra – 3 mart tarixində dövlət katibi E. Blinken Gürcüstan prezidenti S. Zurabişviliyə zəng etdi. Telefon danışıqı zamanı E. Blinken Rusiyanın Gürcüstan ərazilərini hələ də işğal altında saxladığını qeyd etmişdir. Sadə dillə desək, E. Blinken Gürcüstanın 2008-ci ildə yaşadığını hal-hazırda Ukraynanın yaşadığını bildirmiş və Gürcüstanı anti-Rusiya koalisiyasına dəvət etmişdir. Gürcüstanı anti-Rusiya koalisiyasına qoşulmağa stimullaşdırmaq üçün dövlət katibi Gürcüstana Aİ və NATO-ya yaxın vaxtlarda üzvlük barədə vədlər də vermişdir. Dövlət katibi E. Blinken “Birləşmiş Ştatların demokratik, dinc və firavan Avro-Atlantik gələcəyə nail olmaqda gürcü xalqını dəstəkləməyə” davam edəcəyini bildirdi [86]. Lakin hərbi əməliyyatların ilk həftələrində Gürcüstan Rusiyaya qarşı sanksiyalara qoşulmaqdan çəkinirdi. GORBİ şirkəti tərəfindən keçirilən sorğu əhalinin 64,5%-nin hökumətin Rusiyaya qarşı sanksiyalara qoşulmaqdan imtina qərarını dəstəklədiyini müəyyən etmişdir [59]. Bununla belə artıq 1 aprel tarixində Gürcüstan prezidenti ölkəsinin Rusiyaya qarşı tətbiq edilən bütün maliyyə sanksiyalarına qoşulduğunu elan etmişdir [35].

Cənubi Qafqaz respublikalarının bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi və üç ölkə arasında inteqrasiya proseslərinin zəif olması ABŞ-ı hər bir ölkəyə münasibətdə fərqli siyasi xətt güdməyə məcbur edir. Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaza marağı B. Obamanın hakimiyyət illərində zəifləməyə başlasa da, hal-hazırda global geosiyasi rəqabət kontekstində regionun ABŞ üçün əhəmiyyəti yenidən artmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi ABŞ-ın Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşdırması istiqamətində real addımlar atmasıdır.

2.3. ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı xarici siyasəti: Rusiya proyeksiyası

Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz siyasətinə Rusiya faktoru olduca mühüm təsir göstərir. Buna görə də onu ayrıca paraqraf çərçivəsində tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətini araşdıran Amerika alimləri Kremlin region ilə bağlı vahid siyasi strategiyaya malik olmadığı qənaətindədirlər.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin əsas araşdırmaçılarından biri Karneqi fondunun mütəxəssisi və ABŞ dövlət departamenti və ATƏT-in sabiq işçisi Filip Remlerdir. Cənab Remlərə görə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Rusiyanın regional siyasətinə bir neçə faktor mane olurdu. Birinci faktor hər üç respublikada əhalinin bir-birindən çox fərqlənməsi və Moskvaya fərqli münasibət bəsləməsi idi. Tarixən Ermənistan Rusiyanı İran və Türkiyəyə qarşı müdafiəçi qismində görürdü, Rusiya isə Ermənistanı regionda ən yaxın müttəfiqi kimi nəzərdən keçirirdi. İrəvan və Moskvanın sıx əlaqələrinin keşiyində Rusiyada böyük və nüfuzlu erməni diasporu durur. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda millətçilik hərəkatı Rusiyaya qarşı güclü antipatiya formalaşdırmışdır. Lakin F. Remlərə görə DTK generalı olan H. Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi bu antipatiyanın Rusiyaya qarşı nifrətə çevrilməsini qabaqladı. Azərbaycanda Rusiyaya qarşı güclü nifrət olmasa da, Türkiyə və Qərbin Azərbaycana marağı Rusiya tərəfindən narahatçılıqla qarşılanırdı. Azərbaycandan fərqli olaraq Gürcüstanda millətçilik hələ də Rusiyanın qəbul edilməməsinə əsaslanır. Alimin fikrincə 1989-cu ildə silahsız vətəndaşların Tiflisdə sovet qoşunları tərəfindən öldürülməsindən və qatı millətçi Zviad Qamsaxurdianın prezidentliyindən sonra Rusiyanı gürcü cəmiyyəti işğalçı kimi nəzərdən keçirtməyə başladı. Qırmızı ordunun 1921-ci ildə Tiflisə daxil olması isə Gürcüstan hələ də hər 25 fevral Sovet işğalı günü kimi keçirir.

Cənubi Qafqaz ölkələrinin bir-biri ilə münasibətləri sıx və münaqişəli olduğundan Rusiya onlarla təcrid olunmuş formada münasibətlər qura bilməzdi. Məsələn, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində hər iki tərəf Rusiyaya dəstək üçün müraciət edir, Rusiyanın qarşı tərəflə dostluğunu və ya silah satışını isə xəyanət kimi nəzərdən keçirir. 2016-cı ildə baş verən dördgünlük müharibə Ermənistanla Rusiyanın

münasibətlərinə xələl gətirdi. Müharibə Ermənistan ərazisində baş vermədiyinə görə Rusiya Ermənistanı Azərbaycana qarşı birbaşa dəstəkləmədi. F. Remlərə görə bu Ermənistan tərəfindən xəyanət kimi nəzərdən keçirildi. Aprel döyüşlərindən əvvəl Rusiya Krımı ilhaq etmiş, Ermənistan isə Rusiyanın rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi İttifaqına üzv olmuşdur. Bu hadisələrdən sonra Ermənistan düşünürdü ki, Rusiya Ermənistanın Dağlıq Qarabağla birliyini qəbul edəcək və müharibədə onu Azərbaycana qarşı dəstəkləyəcəkdir. Bunun baş verməməsi ona gətirdi ki, Sasna Tsrer adlı silahlı qruplaşma 2016-cı ilin iyulunda zorakı yolla polis idarəsini iki həftə ərzində girov saxlayıb, Sarkisyanın istefasını tələb edirdi. Bu hadisədən sonra rus əsgərinin Ermənistanda qətl törətməsi, Ermənistanda elektrik enerjisinə olan tariflərin Rusiya şirkəti tərəfindən qaldırılması və Azərbaycana silah satışı Rusiyaya qarşı xalq etirazını daha da qızıışdırdı. 2018-ci ildə konstitusiyayı dəyişdirməklə hakimiyyətdə qalmaq istəyən S. Sarkisyan müxalifətçi N. Paşinyan tərəfindən devrildi. Filip Remlərə görə Putinin təəccüb doğuracaq neytrallığı ya Sarkisyanı Ermənistanda anti-Rusiya çıxışlarına imkan verdiyinə görə cəza, ya da Paşinyanın Rusiyanı öz vədləri ilə sakitləşdirmə kimi başa düşülə bilər.

Rusiyanın Ermənistanla ziddiyyətli münasibətləri onun II Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyinə təsir göstərmişdir. Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində iştirak motivlərini araşdıran alim belə qərara gəlir ki, məqsədlərdən biri işğal altında olan torpaqların qaytarılması olsa da, daha böyük məqsəd ola bilsin Rusiyanı Ermənistana təzyiq etmədiyi şəraitdə regional qeyri-stabilliklə hədələmək idi [82]. Müşahidə etdiyimiz kimi Birləşmiş Ştatların ATƏT-dəki sabiq işçisi hər üç respublikanın Rusiya ilə qəliz və qismən ziddiyyətli münasibətlərə malik olduğunu qeyd edir. Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqeyi və nüfuz səviyyəsi haqqında aparılan araşdırma öz növbəsində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinə lazımı düzəlişlər etməyə imkan vermişdir.

Cənubi Qafqaz üzrə aparıcı araşdırmaçılarından biri Karneqi fondunun mütəxəssisi, “Qarabağ” kitabının müəllifi Tomas de Vaaldir. 2015-ci il tarixli araşdırmasında alim Qarabağı heç kəs, o cümlədən Rusiya tərəfindən də idarə olunmayan bir ərazi kimi təqdim edir. Alimə görə Qarabağ Rusiyanın müdaxilə

etdiyi, amma tam idarə edə bilmədiyi Suriyadan Ukraynaya qədər uzanan problemlə ərazilərdən biridir. Araşdırmaçıya görə Qarabağ münaqişəsi heç vaxt dondurulmuş münaqişə olmayıb, Rusiyanın da onun üzərində heç vaxt nəzarətedici əli olmayıb.

Alimə görə strateji cəhətdən Rusiya Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində maraqlıdır. Strateji məqsədlərdən çıxış edərək Rusiya prezidenti D. Medvedev 2011-ci ildə münaqişənin həll edilməsinə səy göstərmişdir. Belə olan halda münaqişənin hansı səbəbdən öz həllini tapmadığını araşdıran alim belə qənaətə gəlir ki, Rusiya regional miqyasda taktiki maraqları strateji maraqlardan daha üstün tutur. Ermənistan və Azərbaycan üzərində üstünlük əldə etmək və Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün Rusiya mütəmadi olaraq Qarabağ kartından istifadə edir. Hər iki tərəfin bir-birini düşmən qismində nəzərdən keçirtməsindən istifadə edən Rusiya, Ermənistan ilə uzunmüddətli ittifaqını möhkəmləndirib, Gümrüdəki hərbi bazasının icarəsini 2044-cü ilə qədər uzada bildi. Azərbaycan və Türkiyə ilə bağlı sərhədləri olan Ermənistan Rusiyanın təkidi ilə Avrasiya İqtisadi İttifaqına üzv oldu. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanın Ermənistanı düşmən kimi nəzərdən keçirtməsindən Rusiya Azərbaycana isə ağır hərbi texnika satmaqla yararlanır.

Rusiya strateji cəhətdən Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində maraqlı olsa da, Tomas de Vaala görə Rusiyanın Cənubi Qafqaz ilə bağlı vahid strategiyası yoxdur. Alimə görə belə bir strategiya hətta imperalistik ambisiyalara söykənsə idi belə, tərəflərə buna uyğun siyasət qurmağa və adaptasiya olunmağa yardımçı olardı. Amma Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi siyasət daha çox qəfil reaksiya, piar və təşəbbüs ilə izah olunur. Məsələn Abxaziya və Cənubi Osetiya Rusiyanın siyasi və maliyyə cəhətdən inkişafına mane olan ərazilərdir. 2011-ci ildə 30,000-lik əhaliyə malik Cənubi Osetiyada Kreml birinci dəfədən prezidentliyə namizədini keçirdə bilmədi. Bu iki ərazinin digər böyük dövlətlərin dəstəyi olmadan tanınması Gürcüstan ilə münasibətlərin normallaşdırılmasına olan şansları sıfıra endirdi. Tomas de Vaala görə Gürcüstan ilə yaxşı münasibətləri qorumaq Rusiya üçün iki ərazinin müstəqilliyini tanımaqdan daha prioritet olmalı idi.

Qərb Azərbaycanı insan haqları məsələsinə görə nə qədər tənqid etsə də, Türkiyə ilə yaxın münasibətlər və Qərbdə gedən enerji resursları Azərbaycanı heç vaxt

Rusiyanın tamhüquqlu müttəfiqinə çevirməyəcək. Ermənistanın xarici siyasəti ilə Belorusiya və Qazaxıstanın xarici siyasətləri arasında analogiya aparılır: bu ölkələr bir tərəfdən Rusiya ilə rəsmi ittifaqa sadıq olduqlarını göstərsələr də, AI, ABŞ və NATO ilə də yaxşı münasibətləri qorumağa çalışırlar.

Beləliklə, Rusiya nə Azərbaycan, nə də Ermənistana Qarabağ məsələsində tam olaraq öz iradəsini yeridə bilmir. Tərəflərə silah sataraq, onları bir-birinə qarşı qızıqdıran Moskva, 1994-cü ildə vasitəçiliyi ilə imzalanan atəşkəs rejimini destabilizə edir [105]. Müşahidə etdiyimiz kimi Filip Remler və Tomas de Vaal kimi araşdırmaçılar Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətini dərinlən təhlil edib, Moskvanın regional siyasətdə buraxdığı səhvləri üzə çıxarmışlar.

2014-cü ildə Rusiya Krımı ilhaq etdi, Qərb isə ona qarşı sanksiyalar tətbiq etdi. Bu proseslər Azərbaycan tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Krımın ilhaqına görə Rusiya kimi nəhəng və güclü dövlətə sanksiya tətbiq etməkdən çəkinməyən Qərb, Azərbaycanın 20% ərazisini işğalda saxlayan Ermənistana qarşı sanksiyalar tətbiq etməkdən çəkinirdi. Azərbaycanın bu narahatçılığına Amerika alimləri Endryu Moffat, Fiona Hill və Kemal Kirişçi diqqət yetirmişlər. Həmin dövrdə Azərbaycanda Avropa oyunları keçirilirdi. Alimlər bu tədbirin Qərb və Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşdırılması üçün yaxşı fürsət olduğunu düşünürdülər. İrəli sürülən təklifə görə ABŞ Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstəyi bərpa etməli, Azərbaycan isə Amerika əleyhinə olan ritorikasını dayandırmalıdır [71].

Bu yanaşma ilə Birləşmiş Ştatların aparıcı beyin mərkəzlərindən biri olan Brukinqs İnstitutunun sabiq eksperti Riçard Kauzlariç razı deyildi. 2015-ci il tarixli məqaləsində o bildirir ki, Cənubi Qafqazın üç respublikasını birləşdirən ümumi xüsusiyyət – ABŞ və Qərbdən, onların regiona lazımı diqqət ayırmamasından, dəstəklənməməsindən şikayətlənmələridir. Alimə görə regional elitaların Rusiyaya meylik göstərmələri, onların Amerikadan məyusluqdan qaynaqlanmır. Rusiyaya meylik düşünülmüş bir seçimdir. Bununla belə üç ölkənin yeni orientasiyası ABŞ-dən öz siyasətinə müəyyən düzəlişlər etməyi tələb edir. R.Kauzlariçə görə dəyişikliklər 4 yeni faktor ilə şərtlənir. Birinci faktor İranla nüvə razılaşmasının regional fəsadları, ikinci faktor artan iqtisadi böhran, üçüncü faktor Ermənistan və

Azərbaycan arasında hərbi münaqişənin bərpa edilmə təhlükəsi, sonuncu faktor isə daxili təhlükəsizlik naminə insan haqlarının tapdalanmasıdır. Region ölkələrində bu faktorların təsiri və Qərbin yanaşması üç xəritə üzrə formalaşacaqdır. Birinci xəritə Rusiya prezidenti V. Putinin regionda ABŞ nüfuzunun nə dərəcədə azaldılmasına çalışmasına uyğun cızılacaqdır. İkinci xəritə İranın enerji bazarına qayıtmasından sonra nüvə razılaşması kartından necə istifadə edəcəyindən, üçüncü xəritə isə Türkiyənin İŞİD və PKK-ya cavab zərbəsinin onun necə Cənubi Qafqazdakı maraqlarından və regional enerji mərkəzi olması fikrindən yayındıracağından asılıdır [66].

Rusiyanın Qarabağ münaqişəsində mövqeyi və ondan irəli gələn davranışı Birləşmiş Ştatların daima diqqət mərkəzində olub. Bu diqqət aprel döyüşləri zamanı və xüsusilə II Qarabağ müharibəsi zamanı çox qabarıq olub. Müharibənin başlamasından iki gün sonra Katon institutunun mütəxəssisi T.Q.Karpente “NATO-nun nadürüst üzvü digər münaqişəyə qarışır” başlıqlı məqalə dərc etdi. Müəllifə görə Türkiyənin Azərbaycana dəstəkverici bəyanatları Türkiyə və Rusiya arasında ciddi toqquşma təhlükəsi yaradır. Moskva İrəvanı öz protektoratı saydığına görə Türkiyənin müharibəyə bilərəkdən və ya təsadüfi yolla qoşulması Rusiya ilə Türkiyə arasında silahlı toqquşmaya və NATO nizamnaməsinin 5-ci maddəsinin işə düşməsinə gətirə bilər. Rusiya ilə qarşıdurmanı qabaqlamaq üçün T.Karpentə təklif edir ki, ABŞ və NATO-nun fəvqəldövlətləri Türkiyəyə birbaşa siqnal göndərüb, bildirməlidir ki, onlar Türkiyənin “müşəri dövləti ilə (yəni Azərbaycanla) çoxdanki regional rəqibi (yəni Ermənistan) arasında xroniki mübahisəyə (yəni Qarabağa) görə” özlərini Rusiya ilə münaqişə vəziyyətinə gətirməyə imkan verməyəcəklər [52]. Başqa bir məqaləsində T.Q.Karpente D. Trampın tərəflər arasında mediatorluğuna skeptik münasibət bəsləyir. Onun fikrincə ABŞ-ın bu müharibədə addımları Rusiya tərəfindən onun Cənubi Qafqazdan sıxışdırılma cəhdi kimi başa düşülə bilər. Belə şəraitdə T.Q.Karpente Birləşmiş Ştatlara iki vacib addım atmağı məsləhət görür: Moskvaya onun Cənubi Qafqazdakı mövqelərinə zərər vurmaq istəmədiyini bildirmək və Türkiyəyə Birləşmiş Ştatları Rusiya və İranla konfrantasiyaya salmağa imkan verməyəcəyinə dair siqnal göndərmək [51].

T.Q.Karpenin yanaşmasını mərkəzin digər eksperti, prezident R.Reyqanın sabiq xüsusi köməkçisi Daq Bandou dəstəkləyir. D. Bandou Rusiyanı Avropanın yeganə ciddi rəqibi, Türkiyəni isə NATO daxilində beşinci kolon adlandırır. Ekspertin fikrincə Türkiyə Rusiya təyyarəsini vurmaqla, F-35 təyyarələri yerinə S-400 kompleksinə üstünlük verməklə, Azərbaycanı “Rusiya və İran tərəfindən dəstəklənən Ermənistan” qarşı dəstəkləməklə alyans daxilindəki birliyi pozub, Birləşmiş Ştatlarla Rusiya arasında münaqişəni mümkün edir [47].

Birləşmiş Ştatların strateji araşdırmalar mərkəzləri Rusiyanın II Qarabağ müharibəsi zamanı davranışını da xüsusi diqqətdə saxlayırdılar. 8 oktyabr tarixində Belfer Mərkəzinin erməni əsilli analitiki Simon Saradzyan Rusiyanın mövqeyi ilə bağlı məqalə dərc etmişdir. Müəllifə görə Rusiya, tərəfləri münaqişəyə son qoymağa məcbur edə bilən yeganə qüvvədir. S.Saradzyanın fikrincə Rusiya Ermənistanı müharibədə bir sıra səbəblərə görə dəstəkləməlidir. Əvvəla, Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistan Rusiyanı Suriya kampaniyasından tutmuş regional layihələrə qədər hər yerdə dəstəkləmişdir. Digər səbəbləri S.Saradzyan müharibə zamanı geniş yayılmış sübutsuz ittihamlarla əlaqələndirirdi. Saradzyana görə Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi xarici böyük dövlətin postsovet məkanının hərbi münaqişəsində iştirakına dair ilk haldır. Əgər Rusiya Qafqazı maraqlar sferasına daxil bir ərazi kimi nəzərdən keçirdirsə, Türkiyənin bura müdaxiləsi onu nəinki narahat etməli, həmçinin aktiv addımlar atmasını şərtləndirməlidir [83].

Əgər S.Saradzyan Rusiyanın Ermənistanı dəstəkləməli olduğunu bildirirsə, Huver İnstitutunun mütəxəssisi professoru Rassel Berman müharibəyə təmamilə fərqli bucaqdan yanaşırdı. Rusiyanın Ermənistanın, Türkiyənin isə Azərbaycanın müttəfiqi olması səbəbindən vəziyyətin nəzarətdən çıxa biləcəyini qeyd edən alim belə şəraitdə Birləşmiş Ştatlara bir neçə addım atmağı məsləhət görürdü. Əvvəla ABŞ döyüşlərin dayanmasına və mülki əhali içərisində qurbanların sayının azalmasına çalışmalıdır. Bundan başqa ABŞ bu münaqişəni Rusiya ilə mövcud qarşıdurmaya nümunələrdən biri kimi nəzərdən keçirməlidir. Dağlıq Qarabağ Rusiyanı Türkiyəyə qarşı itələyir, bu isə realist siyasət nöqtəyi-nəzərindən ABŞ üçün tam müsbət bir haldır. ABŞ münaqişəni NATO üzrə vacib müttəfiq Ankara ilə münasibətləri

düzəltmək imkanı kimi nəzərdən keçirdə bilər. II Qarabağ müharibəsini Qərb-Rusiya qarşıdurmasının bir hissəsi kimi nəzərdən keçirən alim Rusiyanın müttəfiqi Ermənistana qarşı qəti davranış, Qərbə meyilli Azərbaycana dəstək nümayiş etdirməyi vacib sayır [48].

ABŞ II Qarabağ müharibəsinin nəticələrini və yaranan yeni geosiyasi reallıqda Rusiyanın yerini də diqqətlə təhlil etmişdir. Üçtərəfli bəyanatın imzalandığı gün – 10 noyabr tarixində Katon institutu razılaşmanın müddəalarını təhlil edən məqalə dərc etmişdir. Məqaləyə görə razılaşma sayəsində əldə edilən ən böyük nailiyyət – Rusiya və Türkiyə arasında toqquşma təhlükəsinin və regional güc olan İranın hərbi döyüşlərə daxil olma riskinin azalmasıdır. Katon institutu əldə edilən razılaşmada Rusiya faktorunu özünəməxsus formada təfsir edir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, Moskvanın davranışı beynəlxalq arenada onun haqqında formalaşan iki mifə dağıtmalıdır. Birinci mif Rusiyanın istədiyinə xərc və risklərə rəğmən nail olmağa can atması ilə bağlıdır. Halbuki 10 noyabr razılaşması Rusiyanın müttəfiqinin “maraqları və təhlükəsizliyi qurban getdiyi” halda regional stabilliyə üstünlük verdiyini göstərdi. Digər mif ABŞ-ın birbaşa və geniş iştirakı olmadan beynəlxalq sistemin effektiv fəaliyyət göstərə bilməməsi haqqında mifdir. Bu mifin leyhdarlarına əsasən dünya siyasəti ABŞ-ın dominant rolu və ya planetar xaosu özündə ehtiva edən binar məntiqə əsaslanır. Amma II Qarabağ müharibəsi və əldə edilən atəşkəs ABŞ-ın birbaşa iştirakı olmadan əldə edilmişdir [53].

Üçtərəfli razılaşmanı 12 noyabr tarixində Karneqi fondunun ekspertləri M.Yanq və A.Qabuyev müsahibə formasında təhlil etmişlər. Ekspertlərə görə müharibədən qabaq Kreml N. Paşinyanın Qarabağ məsələsində mövqeyindən və Bakı ilə münasibətlərindən narazı idi. Paşinyanı hərbi təcrübəsi olmayan siyasi aktivist adlandıran mütəxəssislər, onun ölkədə imicini artırmaq üçün bilərəkdən Qarabağ üzrə sərt mövqe tutduğunu bildirmişlər. 10 noyabr tarixli razılaşmanın Fransa və ya ABŞ-ın, hətta Türkiyənin iştirakı olmadan Rusiyanın vasitəçiliyi ilə əldə edilməsi, axırcının nüfuzundan xəbər verir. M.Yanq və A.Qabuyevə görə Moskva Azərbaycanla yaxşı münasibətləri qorudu, Türkiyə ilə münasibətləri düzəltdi və böyük ehtimalla Rusiyadan daha çox asılı olacaq Ermənistanla ittifaqını saxladı.

Maraqlı məqam bundadır ki, hər iki analitik Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsini və tərəflər arasında hərbi assimetriyanı əsas gətirərək müharibədən qabaqkı status-kvonun bərpa olunmayacağını bildirmişlər [109].

Cənubi Qafqazda Birləşmiş Ştatların əsas strateji tərəfdaşı Gürcüstandır. ABŞ və Gürcüstan ikitərəfli investisiya müqaviləsi və ikitərəfli ticarət və investisiya çərçivə sazişi kimi vacib sənədlər imzalayıblar. Bundan savayı Gürcüstan ümumiləşdirilmiş üstünlüklər sistemi proqramı çərçivəsində ABŞ-a bir çox məhsulu rüsumsuz ixrac edə bilər [99]. Dövlət Departamentinin Gürcüstan ilə bağlı 2021-ci il hesabatına əsasən, 2005-2019-cu illər aralığında Gürcüstan iqtisadiyyatının illik orta artım tempi 5%-dən çox idi. Gürcüstan Dünya Bankının 2020-ci il biznesin asanlıq indeksində 7-ci, “Heritage Foundations”-ın 2021 İqtisadi Azadlıq İndeksində 12-ci, Frazer İnstitutunun Dünya İqtisadi Azadlıq İndeksində 8-ci və “Transparency International”-ın Korrupsiya Qavrama İndeksində 45-ci yerdə qərarlaşmışdır [43].

Gürcüstan ABŞ-ın strateji tərəfdaşı olduğundan onun Rusiya ilə qəliz münasibətləri Vaşinqtonu məlum səbəblərdən narahat edir. Buna görə Birləşmiş Ştatlar Gürcüstan ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafında Rusiya faktorunu həmişə nəzərinde saxlayır. Bu xüsusilə 2008-ci il Osetiya müharibəsi zamanı özünü biruzə vermişdir. Müharibənin başlama səbəblərini Avropa İttifaqının sifarişi ilə İsveçrəli diplomat Haydi Talyavini araşdırmışdır. Avropa İttifaqına təqdim etdiyi hesabatda cənab Talyavini günahkar qismində həm Rusiya, həm də Gürcüstan qeyd edir. Hesabata görə Gürcüstan 7 avqust gecəsində Sxinval şəhərinə hücumla keçməklə “birinci gülləni” atan tərəf olmuşdur. Rusiya isə Gürcüstanı bu hücumla təhrik etmiş və qeyri-proporsional səviyyədə ona cavab vermişdir. Tiflisin rəsmi versiyasına görə hücum Rusiyanın Cənubi Osetiyaya ağır hərbi texnika salması ilə şərtlənmişdir. Lakin bu versiya adı çəkilən hesabatda və ya sonradan Wikileaksə (Wikileaks) dərc edilən diplomatik teleqramlarda öz təsdiqini tapmadı.

Hal-hazırda Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə bağlı dövlət strategiyası bundan ibarətdir ki, bu ərazilər Rusiya tərəfindən işğal edilib. Gürcüstanın şəxsən bu ərazilərlə heç bir problemi yoxdur və Tiflis günahkar qismində yalnız Rusiyayı görür. Gürcüstanın bu yanaşması Vaşinqton və Brüsseldə

fərqli cür qarşılır. ABŞ-ın Dövlət Katibi bu əraziləri “işğal altında olan ərazilər” kimi qəbul edir. Aİ isə “tanımama və iştirak” prinsipi əsasında bu ərazilərlə müəyyən layihələr üzrə əməkdaşlıq edir.

Hal-hazırda Gürcüstan və ABŞ arasında münasibətlər pragmatik müstəviyə keçmişdir. Gürcüstan Əfqanıstanda ABŞ-dan sonra (əhalinin adam başına düşən sayə görə) ən böyük hərbi kontingentə malik olsa da, regional maraqlarından çıxış edərək İran ilə vizasız rejim tətbiq etmişdir. İki ölkə arasında mövcud əsas problem silah satışı ilə bağlıdır. Gürcüstan öz təhlükəsizliyini silahlı qüvvələrin müasir hərbi texnika ilə təchizatında görür. Bu səbəbdən o Gürcüstana müasir silahlar satmayan ABŞ-dan narazıdır. Birləşmiş Ştatlar öz növbəsində Gürcüstanın təhlükəsizliyini Rusiyanı qıcıqlandırmamaqda görür və bu səbəbdən ona müasir hərbi texnika satmır [106].

Kreml düşünürdü ki, beşgünlük müharibə Gürcüstanın Qərbbə meyli etməsini zəiflədəcək və daha balanslı xarici siyasət aparmağa məcbur edəcəkdir. Lakin sosial sorğular Gürcüstanda Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya tərəfdarlarının hər il artdığını göstərir. Milli Demokratik İnstitut tərəfindən aparılan sorğu müəyyən etmişdir ki, 2020-ci ildə əhalinin 76%-i Avropa İttifaqına, 69%-i isə NATO üzv olmağın tərəfdarı idi. 2021-ci ildə isə Avropa İttifaqına üzv olmaq istəyənlərin payı 80%-ə, NATO-ya üzv olmaq istəyənlərin payı isə 76%-ə çatmışdır.

Gürcüstana münasibətdə tətbiq edilən strategiyanın qeyri-effektiv olduğunu anlayan Moskva xarici siyasətinə müəyyən düzəlişlər etdi. Yeni yanaşma Gürcüstan cəmiyyətində Qərb institutları və dəyərlərini diskreditə etməkdən, Rusiyaya meyilli qüvvələrin və millətçi qruplaşmaların köməyi ilə Gürcüstanı içəridən zəiflətməkdən və Gürcüstanı Qərbin gözündə problemlili, heç bir strateji əhəmiyyət kəsb etməyən bir ölkə kimi təqdim etməkdən ibarətdir. Bundan savayı Rusiya “borderizasiya” həyata keçirdib, Gürcüstanın ərazisini təmas xəttini tədricən irəli çəkərək işğal edir. 2015-ci ildə Bakı-Supsa boru kəmərinə ələ keçirmək üçün Rusiya təmas xəttini irəli çəkərək Sitelubani kəndinə daxil oldu. Kreml Gürcüstana siyasi neytrallığın “İsveçrə modelini” təklif etsə də, Amerika alimləri haqlı olaraq bildirirlər ki, gerçəklikdə bu

neytrallıq Gürcüstanı Qərb dəstəyindən məhrum edib, onun Rusiya orbitinə qaytaracaq [87].

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, ABŞ-ın region ilə bağlı hal-hazırda qəbul etdiyi bəyanatlar və atdığı praktiki addımlar Ukrayna ətrafında Rusiya ilə gedən geosiyasi rəqabət və qlobal enerji böhranı faktorları ilə şərtlənir. Bu kontekstdə Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz timsalında alternativ mənbələr hesabına Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək istəyir. Rusiyadan enerji asılılığının azalma zəruriliyi ilə Cənubi Qafqazın geoiqtisadi çəkisinin artması tərs mütənasib əlaqədir. Digər tərəfdən Rusiyanın beynəlxalq miqyasda sıxışdırılma siyasəti Moskvanın Cənubi Qafqaz mövqelərinin zəiflədilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə ABŞ tarixən bir-neçə addım atsa da, indiyə qədər uğursuz olmuşdur. Hal-hazırda ABŞ Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinə nail olmaqla və Gürcüstanın Avropa İttifaqı ilə intensiv əlaqələrinə yardımçı olmaqla Cənubi Qafqazda Rusiya faktorunu zəiflətməyə çalışır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat prosesində aparılan araşdırmalar sayəsində bir neçə vacib nəticə əldə edilmişdir:

1) Dissertasiya çərçivəsində aparılan araşdırma xarici siyasətdə aparıcı rolun prezidentə məxsus olduğunu müəyyən etmişdir. Bununla bərabər Konqresin də xarici siyasətdə rolu kifayət qədər əhəmiyyətliyədir. Araşdırma müəyyən etmişdir ki, Ağ Ev və Kapitoliyə eyni partiya sahib olanda və ya fərqli partiyaların nəzarətində olan Konqres və administrasiya arasında anlaşma olduqda Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti güclü və effektiv olur. Konqres və Prezident institutlarının xarici siyasət gündəliyi bir-birindən fərqlənəndə Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti passiv və qeyri-effektiv olur. Prezident və Konqresdən savayı dissertasiya çərçivəsində Təhlükəsizlik Şurası, maraq qrupları, siyasi partiyaların xarici siyasətdə rolunun yüksək olması müəyyən edilmişdir.

2) Aparılan tədqiqat nəticəsində ABŞ-ın hal-hazırda mövcud xarici siyasətinin tarixi kökləri və doktrinal əsasları araşdırılmışdır. Monro doktrinasından tutmuş 2021-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyası üzrə Müvəqqəti Təlimata qədər müasir dövrlə səsleşən əhəmiyyətli dövlət sənədləri və doktrinalar araşdırılmış və Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin hal-hazırkı vəziyyətə təkamül prosesi diqqətlə izlənilmişdir. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, ABŞ-ın xarici siyasəti taktiki cəhətdən Ağ Ev və Konqresə hansı partiyanın sahib olmasından çox asılıdır. Amma strateji cəhətdən ABŞ-ın xarici siyasət konsepsiyası uzunmüddətli perspektivə istiqamətlənib, ölkənin həyati-vacib maraqları ilə şərtləndirilir.

3) Dissertasiya çərçivəsində aparılan araşdırma Cənubi Qafqazın müasir vəziyyətini hərtərəfli təhlil etməyə imkan vermişdir. II Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya ilə strateji əlaqələrini möhkəmləndirmiş və cari enerji böhranı şəraitində Gürcüstan ərazisi boyunca Avropaya böyük həcmdə qaz ixrac etməyə razılıq vermişdir. Azərbaycan mövcud əlaqələrini möhkəmləndirməklə kifayətlənməyib, Ermənistanla sülh müqaviləsi, sərhədlərin delimitasiya-demarkasiyası, 3+3 əməkdaşlıq formatı və

Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Cənubi Qafqazda integrasiya proseslərini yeni mərhələyə çıxarmaq istəyir. Tədqiqatdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər iki sərhədin bağlı qalması, İranın beynəlxalq sanksiyalar altında olması, Gürcüstan ərazisindən keçən yolun isə son aylar təbii şəraitdən bağlı olması Ermənistanı iqtisadi mühasirə vəziyyətinə gətirmişdir. Belə ağır şəraitdə Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşdırılması, Azərbaycanla isə sərhədlərin delimitasiyası və sülh müqaviləsinin imzalanması Ermənistan üçün öz dövlətçiliyini qorumaq baxımından yeganə şansıdır.

4) Tədqiqat Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazın hər bir respublikasına münasibətdə məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir. Azərbaycanın ABŞ üçün maraq kəsb etməsi enerji təhlükəsizliyi, geostrateji yerləşmə, Mərkəzi Asiyaya çıxış, vacib diplomatik meydança və İsrail ilə yaxın əlaqələrə malik olma ilə şərtlənir. Öz növbəsində Gürcüstanın demokratiya və bazar iqtisadiyyatlı Qara dəniz ölkəsi olması və Qərbə meyil etməsi onun Birləşmiş Ştatlar üçün əhəmiyyətini şərtləndirir. Cənubi Qafqazın ən kiçik dövləti olan Ermənistan təbii resursları və Qərbə meyilliliyi ilə seçilməsə də, strateji yerləşməsinə və ABŞ-dakı güclü erməni diasporuna görə Vaşinqtonun daima diqqət mərkəzində qalır.

5) Cənubi Qafqaz respublikalarının bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi və üç ölkə arasında integrasiya proseslərinin zəif olması ABŞ-ı hər bir ölkəyə münasibətdə fərqli siyasi xətt güdməyə məcbur edir. Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaza marağı B. Obamanın hakimiyyət illərində zəifləməyə başlasa da, hal-hazırda global geosiyasi rəqabət kontekstində regionun ABŞ üçün əhəmiyyəti yenidən artmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi ABŞ-ın Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşdırması istiqamətində real addımlar atmasıdır.

6) Tədqiqat nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, ABŞ-ın region ilə bağlı hal-hazırda qəbul etdiyi bəyanatlar və atdığı praktiki addımlar Ukrayna ətrafında Rusiya ilə gedən geosiyasi rəqabət və global enerji böhranı faktorları ilə şərtlənir. Bu kontekstdə Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz təmsalında alternativ mənbələr hesabına Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək istəyirlər. Rusiyadan enerji asılılığının azalma zəruriliyi ilə Cənubi Qafqazın geoiqtisadi çəkisinin artması tərs-mütənasib əlaqədədir. Digər tərəfdən Rusiyanın beynəlxalq miqyasda sıxışdırılma siyasəti Moskvanın Cənubi

Qafqaz mövqelərinin zəiflədilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə ABŞ tarixən bir-neçə addım atsa da, indiyə qədər onlar uğursuz olmuşdur. Hal-hazırda ABŞ Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinə nail olmaqla və Gürcüstanın Avropa İttifaqı ilə intensiv əlaqələrinə yardımçı olmaqla Cənubi Qafqazda Rusiya faktorunu zəiflətməyə çalışır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında Xəzər dənizində “Dostluq” yatağının karbohidrogen resurslarının birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və mənimsənilməsi haqqında” Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 263-VIQ, Bakı şəhəri, 23 fevral 2021-ci il
2. ABŞ dövlət katibi Entoni Blinken Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə telefonla zəng etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 28 aprel 2021// <https://president.az/az/articles/view/51323>
3. Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 22 fevral 2022 // <https://president.az/az/articles/view/55498>
4. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 16 iyun 2021 // <https://president.az/az/articles/view/52122/print>
5. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin açıqlaması. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin rəsmi saytı, 26 Mart 2022 22:43 // <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-mudafie-nazirliyinin-aciqlamasi-39660.html>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 26 noyabr 2021 // <https://president.az/az/articles/view/54426>
7. Azərbaycan Respublikası Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. 23 may 2007-ci il.

8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 10 noyabr 2020 // <https://president.az/az/articles/view/45923>
9. Ekspert: “Dostluq” yatağı Azərbaycanın neft sənayesində əldə etdiyi əsas tarixi nailiyyətlərdəndir. AzərTac, Bakı: 21 yanvar 2021 // https://azertag.az/xeber/Ekspert_Dostluq_yatagi_Azerbaycanin_neft_senayesinde_elde_etdiyi_esas_tarixi_nailiyyetlerdendir-1693679
10. Fərhadovlu, T. Azərbaycan, İran və Türkmənistanın qaz tədarükü sazişinə ekspertlərin baxışı. “Voice of America” azərbaycanca, Bakı: Noyabr 29, 2021 // <https://www.amerikaninsesi.org/a/az%C9%99rbaycan-i%CC%87ran-v%C9%99-t%C3%BCrkm%C9%99nistan%C4%B1n-qaz>
11. İlham Əliyev ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşavirini qəbul edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 24 oktyabr 2018 // <https://president.az/az/articles/view/30425>
12. İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan və ABŞ-dan olan həmsədrələrini qəbul edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 12 dekabr 2020 // <https://president.az/az/articles/view/48908>
13. İlham Əliyev Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində keçirilən nazirlərin VIII toplantısında iştirak edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 04 fevral 2022 // <https://president.az/az/articles/view/55362>
14. İlham Əliyev xalqa müraciət edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 10 noyabr 2020 // <https://president.az/az/articles/view/45924>
15. İlham Əliyev yerli televiziya kanallarına müsahibə verib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 12 yanvar 2022 // <https://president.az/az/articles/view/55243>
16. İlham Əliyevin “CNN International” televiziya kanalının “Connect the World” verilişində müsahibəsi yayımlanıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 09 oktyabr 2020 // <https://president.az/az/articles/view/42434>

17. İlham Əliyevin ABŞ-ın “Fox News” televiziya kanalına müsahibəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 25 oktyabr 2020 // <https://president.az/az/articles/view/44279>
18. Urofski, M.İ. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. Bakı: Siyasi və İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi (Far Centre). 2005. 488 s.

Rus dilində:

19. "В Тегеране нет уверенности": Кочарян о позиции Ирана по Армении. Спутник Армения, Москва: 04.10.2021 // <https://ru.armeniasputnik.am/20211004/v-tegerane-net-uverennosti-kocharyan-o-pozitsii-irana-po-armenii-33909593.html>
20. Liboreiro, J. После угля Евросоюз готовится запретить импорт из РФ нефти и газа. Евроньюс на русском, Lyon: 13/04/2022 // <https://ru.euronews.com/my-europe/2022/04/13/eu-oil-gas-embargo?fbclid=IwAR0d21KwN2d2xXmvYAcDBYVTqQqWlx4N-49mnreoZ3lb hAV2HhhmuG0yOY0>
21. Абаринов, В. Байден назначил в Верховный суд афроамериканку. "В Новом Свете". МК v Novom Svete (USA), 03.03.2022. <https://www.vnovomsvete.com/politics/2022/03/03/bayden-naznachil-v-verkhovnyy-sud-afroamerikanku.html>
22. Бредемайер, К. Байден и шейх Катара обсудили возможности поставок энергоносителей в Европу. “The Voice of America” на русском, Washington D.C.: 01 Февраль, 2022 // <https://www.golosameriki.com/a/biden-qatari-leader-discuss-energy-supply-to-europe/6421336.html>
23. Военные расходы в эпоху коронавируса: Россия в пятерке лидеров, Британия дышит ей в спину. BBC на русском, Лондон: 26 апреля 2021 // <https://www.bbc.com/russian/news-56886362>
24. Гаджиев, К.С. Политология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Университетская книга, Логос, 2006. – 488 с.

25. Заргарян, Р. МВФ также резко снизил прогноз экономического роста Армении до 1,5%. Радио Свобода Армении, Ереван: Март 18, 2022 // <https://rus.azatutyun.am/a/31759771.html?fbclid=IwAR3CkU088w6MnKlX7irPd1qEOEsF47c225oOTLzAF0FHiUOgQgdi6AWsbFI>
26. Заргарян, Р. Санкции против России существенно замедлят рост экономики Армении, ударят по ее отраслям - глава ЦБ. Радио Свобода Армении, Ереван: Март 15, 2022 // https://rus.azatutyun.am/a/31754665.html?fbclid=IwAR14Ycv_ifvtXz-3jVPl3eh41asrb8lqc8GfCOrrBz8FR5uc-PlQ75A_I2k
27. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001,— 479 с.
28. Колоян, А. Европарламент принял резолюцию об уничтожении армянского культурного наследия в Нагорном Карабахе. Радио Свобода Армении, Ереван: Март 10, 2022 // <https://rus.azatutyun.am/a/31746898.html>
29. Концепция национальной безопасности Грузии (2005 г).
30. МИД раскрыл требования России к США по гарантиям безопасности. РБК, Москва: 17 дек 2021. // <https://www.rbc.ru/politics/17/12/2021/61bc677a9a794774aa95d5bd>
31. Мусабеков, Р. Вашингтон начинает вразумлять Армению. Газета Мусават, Баку: 30.03.2022 // https://www.musavat.com/ru/news/vashington-nachinaet-vrazumlyat-armeniyu-musabekov_878846.html
32. Мэхен, А.Т. Соединенные Штаты Смотрят за пределы своей территории. История США в документах // <http://www.grinchevskiy.ru/19/soedinennieshaty-smotrat.php>
33. Полякова, Т. Попытка №5: за что президентам США объявляли импичмент и чем это заканчивалось. Форбс на русском, Джерси-Сити: 12 января 2021 г. // <https://www.forbes.ru/obshchestvo-photogallery/418247-popytka-no5-za-chto-prezidentam-ssha-obyavlyali-impichment-i-chem>
34. Почему в Армении так много дипломатов США? « Аргументы и Факты », Москва: 02.05.2018. // https://aif.ru/politics/world/pochemu_v_armenii_tak_mnogo_diplomatov_ssha

35. Президент Грузии заявила о поддержке финансовых санкций против России. РБК, Москва: 17 декабр 2021. 1 апреля, 2022 // <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/62465ca99a7947228d9390ed>
36. Рубин, М. The National Interest (США): в первый же день на посту президента Байден должен отменить поправку, разрешающую не соблюдать санкции в отношении Азербайджана. ИноСми, Москва: 05 ноября 2020 // <https://inosmi.ru/20201105/248470468.html>
37. Санкции против России: американские компании просят Байдена не навредить их интересам. ВВС на русском, Лондон: 26 января 2022 // <https://www.bbc.com/russian/news-60143640?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bbbc.news.twitter>
38. Соловьева, О. Энергокризис окупил затраты "Газпрома" на "Северный поток – 2". Новая газета, Москва: 13.12.2021 // https://www.ng.ru/economics/2021-12-13/1_8325_gazprom.html
39. Устав Организации американских государств. Богота, Колумбия, 30 апрель 1948 // <https://docs.cntd.ru/document/1902051>
40. Шагина, М. Оружие финансового поражения. Насколько опасно для России отключение от SWIFT. Фонд Карнеги за международный мир, Washington D.C.: 10.06.2021 // <https://carnegie.ru/commentary/84712>
41. Экс-глава ФБР о Трампе: серийный лжец не может быть президентом. ВВС на русском, Лондон: 16 апреля 2018 // <https://www.bbc.com/russian/news-43783511>

İngilis dilində:

42. 117th Congress Membership List. Armenian National Congress of America, Washington D.C., 2022 // <https://anca.org/armenian-caucus/>

43. 2021 Investment Climate Statements: Georgia. Executive Summary. State Department of US // <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/georgia/>
44. A National Security Strategy for a Global Age. The White House. December 2000
45. About The Department of Defense. The Department of Defence of US, 2022 // <https://www.defense.gov/About/>
46. Bandow, D. Obama Administration Should Close NATO Door to Georgia. CATO Institute, Washington D.C.: August 12, 2013 // <https://www.cato.org/blog/obama-administration-should-close-nato-door-georgia>
47. Bandow, D. Washington Should Stop Pretending to Be Turkey's Ally. CATO Institute, Washington D.C.: October 13, 2020 // <https://www.cato.org/publications/commentary/washington-should-stop-pretending-be-turkeys-ally?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
48. Berman, R.A. Nagorno-Karabakh: Not all politics are local. The Hill, Washington D.C.: 10/17/20 // <https://thehill.com/opinion/international/521447-nagorno-karabakh-not-all-politics-are-local>
49. Bertrand, N., Herb, J. First on CNN: US intelligence indicates Russia preparing operation to justify invasion of Ukraine. CNN, Washington D.C.: January 14, 2022 // <https://edition.cnn.com//2022/01/14/politics/us-intelligence-russia-false-flag/index.html>
50. Blinken, A.J. Fighting Between Armenia and Azerbaijan. Secretary Of State. Press Statement. The Department of State of US, Washington D.C.: November 16, 2021 // <https://www.state.gov/fighting-between-armenia-and-azerbaijan/>
51. Carpenter, T.G. Is NATO Ally Turkey Forcing a Dangerous US-Russia Confrontation? CATO Institute, Washington D.C.: October 23, 2020 // <https://www.cato.org/publications/commentary/nato-ally-turkey-forcing-dangerous-us-russia-confrontation?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>

52. Carpenter, T.G. NATO's Rogue Member Meddles in Another Conflict. CATO Institute, Washington D.C.: September 29, 2020 // <https://www.cato.org/blog/natos-rogue-member-meddles-another-conflict?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
53. Carpenter, T.G. Russia Tries to Restore Stability in the Caucasus. CATO Institute, Washington D.C.: November 10, 2020 // <https://www.cato.org/blog/russia-tries-restore-stability-caucasus?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
54. Coffey, L. NATO Summit 2021: Time to Support Loyal Ally Georgia. The Heritage Foundation. Kathryn and Shelby Cullom Davis Institute for National Security and Foreign Policy. Issue Brief No. 6092 | June 11, 2021
55. Coffey, L. One Year after the Second Karabakh War, the U.S. Needs to Increase Engagement in the South Caucasus. The Heritage Foundation. Douglas and Sarah Allison Center for Foreign Policy. Issue Brief No. 5223 | October 1, 2021
56. Combatant Commands. The Department of Defence of US, 2022 // <https://www.defense.gov/About/Combatant-Commands/>
57. Current Members of Supreme Court. The Supreme Court of US, 2022 // <https://www.supremecourt.gov/about/biographies.aspx>
58. Georgia. Nations in Transit 2021. The Freedom House NGO, Washington D.C.: 2021 // <https://freedomhouse.org/country/georgia/nations-transit/2021>
59. GORBI: Georgian Dream government did not join economic sanctions against Russia, 64.5% of respondents believe the move is correct. ImediNews of Georgia, Tbilisi: 20 March 2022 // <https://imedinews.ge/ge/politika/242909/gorbi-qartuli-otsnebis-mtavroba-ar-sheuertda-rusetis-tsinaagmdeg-mimartul-ekonomikur-sanqtsiebs-respodentta-645-miichnevs-rom-es-nabiji-stsoria>
60. Goren, N. As Israel-Turkey relations shift, attention turns to Russia and Ukraine-opinion. "The Jerusalem Post", Jerusalem: March 12, 2022 // <https://www.jpost.com/opinion/article-701073>

61. Infographic: US military presence around the world. Al-Jazeera, London/Doha: 10 September 2021 // <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/infographic-us-military-presence-around-the-world-interactive>
62. Interim National Security Strategic Guidance of USA, 2021, March.
63. Joint Motion for a Resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. European Parliament of EU, (2022/2582(RSP)). Brussel: // https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2022-0146_EN.html
64. Jones, J.M. Fewer in U.S. Regard China Favorably or as Leading Economy. Gallup International, Zurich: March 2, 2020 // <https://news.gallup.com/poll/287108/fewer-regard-china-favorably-leading-economy.aspx>
65. Karam, J. US House approves military aid cut to Azerbaijan while urging a boost for Armenia. “The National News” paper, Abu-Dhabi: Jul 29, 2021 // <https://www.thenationalnews.com/world/us-news/2021/07/29/us-house-approves-military-aid-cut-to-azerbaijan-while-urging-a-boost-for-armenia/>
66. Kauzlarich, R.D. The human costs of ‘strategic partnerships’ with South Caucasian states. Brookings Institute, Washington D.C.: August 12, 2015 // <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2015/08/12/the-human-costs-of-strategic-partnerships-with-south-caucasian-states/>
67. Kim, A.B., Tsereteli, M. Georgia: Greater Democracy and Open Markets Are the Way Forward. The Geritage Foundation. Center for National Defense. Issue Brief No. 5095 | July 30, 2020
68. Lee, E., Johnson, R. The 25 Biggest Defense Companies In America. “The Business Insider” Magazine, New-York City: Mar 13, 2012 // <https://www.businessinsider.com/top-25-us-defense-companies-2012-2#1-lockheed-martin-25>
69. Lenz, T., Holman, Mirya, American Government. Florida Atlantic University Department of Political Science. University Press of Florida. 2013. 436 p.

70. Mccarthy, J. Iran, North Korea Liked Least by Americans. Gallup International, Zurich: March 3, 2020 // <https://news.gallup.com/poll/287153/iran-north-korea-liked-least-americans.aspx>
71. Moffatt, A., Hill, F. Confidence Games: Azerbaijan, the European Olympics, and the West. The Brookings Institute, Washington D.C.: June 12, 2015 // <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2015/06/12/confidence-games-azerbaijan-the-european-olympics-and-the-west/>
72. Monroe Doctrine (1823) // <https://www.archives.gov/milestone-documents/monroe-doctrine>
73. Mordecai, M. Iran widely criticized in 14 advanced economies. The Pew Research Center, Washington D.C.: December 2, 2020 // <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/12/02/iran-widely-criticized-in-14-advanced-economies/>
74. National Security Concept of Georgia, 2018.
75. Organic Act of Guam [Chapter 512 of the 81st Congress; Approved August 1, 1950] [As Amended Through P.L. 108–378, Enacted October 30, 2004]
76. Pamuk, H. Factbox: The Armenian issue in the United States. Reuters, London: April 24, 2021. // <https://www.reuters.com/world/middle-east/armenian-issue-united-states-2021-04-24/>
77. Policy & History. US Embassy in Armenia // <https://am.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/>
78. Price, N. Detention of Armenian Soldiers. Department Spokesperson. Press Statement. The State Department of US, Washington D.C.: May 27, 2021 // <https://www.state.gov/detention-of-armenian-soldiers/>
79. Price, N. Escalation of Violence along International Border between Armenia and Azerbaijan. Department Spokesperson. Press Statement. The State Department of US, Washington D.C.: July 28, 2021 // <https://www.state.gov/escalation-of-violence-along-international-border-between-armenia-and-azerbaijan/>
80. Price, N. Recognizing the One-Year Anniversary of the Ceasefire Declaration between Armenia and Azerbaijan. Department Spokesperson. Press Statement.

- The State Department of US, Washington D.C.: November 8, 2021 // <https://www.state.gov/recognizing-the-one-year-anniversary-of-the-ceasefire-declaration-between-armenia-and-azerbaijan/>
81. Putin May Collect \$321 Billion Windfall If Oil and Gas Keep Flowing. Bloomberg, New-York City, April 1, 2022 // <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-04-01/putin-may-collect-321-billion-windfall-if-oil-gas-keep-flowing?sref=Y0jVLcFo>
 82. Remler, P. Russia's Stony Path in the South Caucasus. The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: October 20, 2020 // <https://carnegieendowment.org/2020/10/20/russia-s-stony-path-in-south-caucasus-pub-82993>
 83. Saradzhyan, S. Time for Russia and Other Great Powers to Move from Words to Actions to End Karabakh War. The Belfer Center, Cambridge US: Oct. 08, 2020 // <https://www.belfercenter.org/publication/time-russia-and-other-great-powers-move-words-actions-end-karabakh-war>
 84. Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan. Office of the Spokesperson. The State Department of US, Washington D.C.: April 5, 2022 // <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-3/>
 85. Secretary Blinken's Call with Azerbaijan President Aliyev. Office of the Spokesperson. The State Department of US, Washington D.C.: April 5, 2022 // <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-azerbaijan-president-aliyev/>
 86. Secretary Blinken's Call with Georgian President Zourabichvili. Office of the Spokesperson. The State Department of US, Washington D.C.: March 3, 2022 // <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-georgian-president-zourabichvili/>
 87. Seskuria, N. Russia's "Hybrid Aggression" against Georgia: The Use of Local and External Tools. Center for Strategic and International Studies. Washington D.C.: September 2021
 88. Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol

- Pashinyan. 6 April 2022. // <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-f6>
89. Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. 6 April 2022 // <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>
90. Testimony of Undersecretary Victoria Nuland. Senate Foreign Relations Committee. Hearing on U.S. Policy on Turkey. July 21, 2021
91. The National Security Strategy of the United States of America, 2015 February
92. The National Security Strategy of the United States of America, 2017.
93. The National Security Strategy of the United States of America, March 2006
94. The National Security Strategy of the United States of America, September 2002
95. The National Security Strategy of the United States of America. May 2010.
96. The Trouble in the South Caucasus Extends Far Beyond One Small Enclave. “The New-York Times” paper, New-York: October 8, 2020. // <https://www.nytimes.com/2020/10/08/opinion/armenia-azerbaijan.html>
97. The Venezuela Crisis: The Malicious Influence of State and Criminal Actors. Hearing before the Subcommittee on the Western Hemisphere of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives. One Hundred Fifteenth Congress. First Session. September 13, 2017 // <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-115hhr26838/html/CHRG-115hhr26838.html>
98. Theodore Roosevelt's Corollary to the Monroe Doctrine (1905) // <https://www.archives.gov/milestone-documents/roosevelt-corollary>
99. U.S. Relations with Georgia. Bilateral relations fact sheet. Bureau of European and Eurasian Affairs. The State Department of US, Washington D.C.: August 27, 2021 // <https://www.state.gov/u-s-relations-with-georgia/>

100. United States Department of State: Facilities and Areas of Jurisdiction. The State Department of US, Washington D.C.: April 2021 // <https://www.state.gov/facilities-and-areas-of-jurisdiction/>
101. United States V. Curtiss-Wright Export Corporation (1936). United States Supreme Court. No. 98. Decided: December 21, 1936
102. US Foreign Policy Agenda. The Making of US Foreign Policy. Journal of the US Department of State. Volume 5, Number 1. March 2000, 53 p.
103. Vote yes on the Pallone Amendment to H.R.4373 – FY2022 Foreign Aid Bill. Armenian National Committee of America
104. Waal, T. Georgian Democracy Is Dying By a Thousand Cuts. The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: September 09, 2021 // <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/85300>
105. Waal, T. Losing Control in the Caucasus. The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: October 11, 2015 // <https://carnegieeurope.eu/2015/10/11/losing-control-in-caucasus-pub-61586>
106. Waal, T. Remember the Caucasus? The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: June 08, 2011 // <https://carnegieeurope.eu/2011/06/08/remember-caucasus-pub-44552>
107. Waal, T. What Next After the U.S. Recognition of the Armenian Genocide? The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: 30 April, 2021 // <https://carnegieeurope.eu/2021/04/30/what-next-after-u.s.-recognition-of-armenian-genocide-pub-84440>
108. War in the Region. Office of the Chief Economist. World Bank Eca Economic. Update Spring 2022. 102 p.
109. Young, M. Playing Great Games in the South Caucasus. The Carnegie Endowment for Peace, Washington D.C.: November 12, 2020 // <https://carnegie-mec.org/diwan/83207>